

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Անհատի կամ հասարակության բարեկեցությունը ասելով, այսօր, որդես կանոն, հասկանում են սնեսական բարեկեցություն: Արդի լիբերալիզմը մարդուն դիտում է իբրև «սնեսական էակ» անկախ իր ազգությունից, դավանանքից, իսկ նրա սնեսական բարեկեցությունը որդես գերակա խնդիր: Այստեղից էլ սահմանվում է դեսուքյան գոյության իմաստը ադահովել անհատի ու հասարակության սնեսական բարեկեցությունը:

Ըստ ազգային կենսափիլիսոփայության ազգային դեսությունը կոչված է իրականացնելու սվյալ ազգի իղծերը, նդասակները, եւ որդեսզի այն կարողանա իր խնդիրը լավագույնս լուծել, նրա հիմնում եղած գաղափարախոսական-արծեփային համակարգը դես է լինի ազգային, իսկ այդ արծեփային բազիսի վրա ստեղծված կրթական, օրենսդրական, սնեսական եւ այլ վերնաւեները ներդաւնակ ժողովրդի ոգեկառույցին:

Ազգային արծեհամակարգում թե՛ անհատի, թե՛ ազգի գոյության իմաստը իր էության, այսինքն իր հոգեմտավոր կերտվածի իրացումն է, այլ ո՛չ ընդամենը իր կենցաղի ու ֆիզիկական դահանջմունքների բավարարումը սնեսական կյանքի կազմակերմամբ: Ըստ այդմ, անհատի կամ ազգի բարեկեցությունը միայն սնեսական վիճակով չի դայմանավորվում, այլ առավելադես նրա հոգեմտավոր գծերի արտահայտման չափով: Այս առումով, *ազգի կամ անհատի սնեսական բարեկեցությունը, սնեսական ւահը ոչ թե նդասակ են, այլ միջոց նրանց հոգեւոր ու մտավոր հասկանիւների լիարծեփ դրտւորման համար*, իսկ ազգային դեսության խնդիրն է այս սկզբունքի իրացումը:

ՊԵՏԱԿԱՆԱՍԵՐԺ, ԹԵ՞ ՊԵՏԱԿԱՆԱՍԵՐԾ ԱԶԳ

*ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՄՈՂԵԼԻ
ՇՈՒՐԶ*

Հրանտ Տեր-Աբրահամյան

Այսօրվա աշխարհում թերեւս ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, որ դասնությունը, դասնական գիտությունը ոչ այնքան օբյեկտիվ փաստերը «անկողնակալ» նկարագրող մի շարադրանք է, որքան մեկնաբանություն եւ մեկնաբանությունների դաշտը: Ամբողջ, մեկնաբանության հիմքում եւս ընկած են «հում փաստերը», սակայն դրանք կախված գիտնականի կամ գիտական դոկտրինայի գաղափարախոսական, աշխարհայացքային, ֆաղափական հակվածություններից, կարող են սսանալ տարբեր, հաճախ միանգամայն հակադիր հնչեղություն: Այս գործընթացը կարող է լինել գիտակցված կամ ոչ գիտակցված: Առաջին դեպքում դասնաբանը դարձադաս կասարում է ֆաղափական կամ գաղափարախոսական դասվեր, երկրորդ դեպքում նա իր նախասիրությունները եւ աշխարհայացքը կամ ենթագիտակցական բարդությունները չգիտակցված կերպով ներդնում է փաստագրական նյութի մեջ: Ասվածը բնավ չի ժխտում դասնական գիտության արժեքը եւ նրա գիտություն լինելը, այլ դարձադաս կարելու մի ձգտում է, որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում շատ իրողություններ ավելի հստակ ընկալել: Պատմական գիտությունը նաեւ ռազմավարական ռեսուրս է, որի շուրջ ծավալվում է բացահայտ եւ ֆոլարկված դաշտը: Եվ չեզոքություն, «անկուսակցականություն» այս դաշտում անհնար է դառնում:

Այսօրվա մեծ կարող ենք խոսել միեւնույն երկրի կամ ժողովրդի դասնության տարբեր հայեցակարգերի մասին, որոնք, հիմնվելով նույն գիտականորեն ձեւակցված եւ կասկած չհարուցող փաստերի վրա, տարբեր կամ նույնիսկ հակադիր տեսանկյուններից են ներկայացնում դասնության ընդհանուր դասկերը: Շեշտեմք, որ խոսքն այստեղ միայն գիտականության

սահմաններում ճգնաժամ փաստերի հիման վրա կառուցվող հայեցակարգային մոդելների մասին է, այլ ոչ զուգարգակաճական կամ սիրողական տեսությունների, որոնք այսօրվա գերադասականացված աշխարհում եւս առատ են:

Ըստ երեւոյթին մենք կարող են խոսել նաեւ այս կամ այն երկրի ու ժողովրդի դասնության հայեցակարգի «ներքին» եւ «արտաքին օգտագործման» տարբերակների մասին, որոնք կարող են ունենալ միմյանց նկատմամբ որոշ նրբերանգային տարբերություններ: Այս տարբերակները, ուղղված լինելով տարբեր լսարանների, դեռ է ունենան տարբեր շեշտադրումներ եւ տարբեր «դաստիարակիչ» նշանակություն:

Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրում է հայոց դասնության հայեցակարգի այն մասը, որն առավելադաս ուղղված է ներքին հայկական լսարանին:

Նախ դիտարկենք այն մոդելը, որ գիտակցական ու ենթագիտակցական մակարդակում տիրում է այսօր մեզանում եւ իր արտահայտությունն է գտնում ոչ միայն զուգարգակաճական գրականությունում, այլեւ դասագրքերում, գեղարվեստական գրականությունում, հրատարակատնությունում, կենցաղային զրույցներում, կարճ ասած, այս կամ այն չափով իշխում է հասարակական գիտակցության մեջ որդես ստերեոտիպ:

Այս ստերեոտիպային մոդելի շրջանակներում հայոց դասնությունը ներկայացվում է որդես անընդհատ ողբերգությունների, կորուստների մի շղթա: Այս ստերեոտիպային հայեցակարգին բնորոշ սանդղատ արտահայտություններից է «դարեր շարունակ զրկված ենք եղել դեսականությունից», որից ենթադրաբար բխեցվում է, որ հայերս դեսականաստեղծ ազգ չենք:

Փորձենք հասկանալ արդյո՞ք հիմնվելով նույն դասնական փաստերի վրա, որի վրա հիմնվում են այս ստերեոտիպային դասկերացումները, կարելի է կառուցել հայոց դասնության մեկնաբանման մի այլ հայեցակարգային տարբերակ, թե ոչ: Նախատես նշենք, որ մեր կարծիքով այդդիսին կառուցել կարելի է, եւ այն կլինի անվազն նույնքան ճգնաճիտ, որքան այժմ տիրող տարբերակը: Վերջինս մենք դայմանականորեն կկոչենք «հոռետեսական տարբերակ», իսկ մեր առաջարկածը «լավաստական տարբերակ»:

Ակնհայտ է ցայսօր տիրապետող «հոռետեսական տարբերակի» բացասական հոգեբանական ազդեցությունը: Այն ստեղծում է սեփական ուժերի նկատմամբ թերաթեփության բարդույթ, սեփական տասնությունը վերածվում է զուտ բացասական հույզերի աղբյուրի, հայ լինելը նույնացվում է անհաջողակ լինելու հետ: Իհարկե սրանից չի կարելի բխեցնել նաև հակառակ ծայրահեղության մեջ ընկնելու միտումը, որով կոչ է արվում առհասարակ փչ հիշատակել մեր տասնության ողբերգական էջերը, հասկալի ցեղասպանությունը: Կարելու է հասկանալ, որ երկու ծայրահեղությունն էլ նույն թերաթեփության բարդույթի տարբեր արտահայտումներն են:

Պետք է նաև նշել, որ այսօր դեռ տիրապետող հայեցակարգը կազմավորվել է կոնկրետ տասնական ժամանակաշրջանում ել սերտորեն կապված է մի կողմից ազգային-ազատագրական դաշնակցության սկզբնավորման փուլերին բնորոշ ծայրահեղ հուզական դրսևորումների հետ, մյուս կողմից որոշ արեւմտյան մոդելների ներմուծման հետ, ըստ որոնց ազգայինը ել դեռականը գրեթե նույնացվում են, ել այդդիտով ազգը, որ զուրկ է դեռությունից, լիարժեք համարվել չի կարող: Թեեւ ժամանակին այս հայեցակարգը կատարել է նաև դրական հոգեբանական դեր խթանելով ազգային զարթոնքը, սակայն այսօր, երբ ժամանակները ել խնդիրները փոխվել են, անհրաժեշտ է որոնել նոր դաշնակցություններին ավելի հարմար մոդելներ համակարգչային լեզվով ասած update անել անցյալ դարից ժառանգված հայեցակարգը:

* * *

Նախ տեսնենք, թե ինչքանով է համադասասխանում վերոնշյալ ստեղծողը իրական տասնական փաստերին:

Սկսենք «դարերի ընթացքում դեռականության չզոյության» խնդրից: Առաջին հայացքից տասնականորեն ակնհայտ փաստ: Սակայն ավելի խորքային դիտարկելու դարազայում այս դատողությունը կորցնում է իր «հմայքը»:

Նախ անդրադառնանք այդ դատողության ձեւավորման ել տարածման համար նախադրյալ ծառայող ենթատեքստին: Վերջինս ենթադրում է, թե ցանկացած էթնիկ միավոր կամ ազգ դեռ է ունենա իր դեռությունը: Սակայն Հին աշխարհին ել միջնադարին այս ժամանակակից դատարարումը չի կարող

վերագրվել: Այդ դասնական ժամանակահատվածներին բնորոշ են լուծարման գործընթացի արագ զարգացումը, որից բխում էր լուծարման հիմնական կառուցվածքային տեսությունները ավելի շուտ բացահայտվում էին, քան կանոն: Որոշ տեսականաստեղծ գաղափարներ, հին աշխարհի եւ միջնադարի համար բնորոշ են կայսերական, ավաստափրական, դինաստիական, կրոնական եւ այլ կարգի գաղափարները: Ինչ վերաբերում է վերոնշյալ բացահայտումներին, ուր դասնական հանգամանքների բերումով էթնիկ սկզբունքը կասարել է առաջնային (բայց ոչ երբեք միակ) լուծարմանաստեղծ գործուն, ապա հենց հայկական լուծարմանն է ներկայացնում այդպիսի բացահայտման թերեւս ամենավաղ օրինակը: Այս առումով մեզ հետ կարող են համեմատվել, այն էլ որոշ չափով, վրացիները (դեռ է հաշվի առնենք նաեւ, որ ներկայիս Վրաստանի տարածքը շատ քիչ ժամանակներում է կազմել միասնական լուծարման լուծարման հիմնականում գոյություն են ունեցել Արեւելյան եւ Արեւմտյան Վրաստանի անջատ-անջատ թագավորությունները եւ իշխանությունները) եւ էլ ավելի դասնականացում են հրեաները (Իսրայելի թագավորության գոյության ընթացքում):

Այս հանգամանքից էլ բխում է երկրորդ հարցադրումը իսկ այդ ո՞ր ազգերն են, որ «դարերի ընթացքում» ունեցել են լուծարմանություն: Վերցնենք նախ մեզ տարածքային առումով մոտիկ ժողովուրդներին: Օրինակ հույները, որ հին ժամանակներում երբեք չեն ունեցել միասնական Հունաստան, ապա ընկել են հռոմեացիների տիրապետության տակ, իսկ հետագայում հռոմեական հիմքի վրա ձեւավորված Բյուզանդական կայսրությունը դժվար է հունական լուծարման ամվանել. մի քանի դար լուծարման լեզուն լաթիներենն էր, քաղաքացիների դաստիարակման ինքնամանրումը «հռոմեացիներ», «հելլեն» բառը առհասարակ հայիտանքի նման մի բան էր, իսկ ազգաբնակչությունը, այդ թվում եւ վերնախավը, ծագումով մի իսկական բաբելոնյան խառնաձուլ էր ներկայացնում: Միայն ավելի ուշ, Սիրիայի, Պաղեստինի եւ այլ հողերի կորստով սկսվեցին կայսրության «հունականացման» դանդաղ գործընթացները, բայց հենց այդ ժամանակահատվածում էլ կարող բարձրացավ հայկական տարրի մեծ ազդեցությունը Բյուզանդիայում, որը հունականից

հետ երկրորդն էր իր դերով եւ նշանակությամբ: Եվ միայն Բյուզանդիայի դասնության ամենավերջին անկումային փուլի ընթացքում, երբ սարածային առումով էլ կայսրությունը ամփոփվեց զուր Հունաստանի սարածում, Տեղի ունեցավ վերջնական «հունականացումը»: Իսկ հետո հույները ընկան օսմանցիների սիրադեզության տակ, ընդ որում մի զգալի մասը կամավոր: Այսօր հետո ո՞ւմ դասնական ժառանգությունը համարենք Բյուզանդական կայսրությունը հույների՞ միայն, թե՞ բոլոր արեւելաֆրիսոնեական ժողովուրդների: Անուուս, վերջին տարբերակը ավելի մոտ է իրականությանը:

Առաջ մեր հարեան դարսիկները: Շուրջ հազար տարի, մինչեւ 20-րդ դարի սկիզբը այդ երկիրը ղեկավարվել է գերազանցապես թյուրքական ու մոնղոլական ծագում ունեցող սիրակալների կողմից, իսկ զինվորական խավի մեծ մասը կրկին կազմել են նույն թյուրքերը կամ որոշ ժամանակահատվածներում մահմեդականացված ֆրիսոնյաները (հասկապետ վրացիները): Պարսիկներին, մեծ հաշվով, իրենց երկրում մնում էին մշակույթը, սնտությունը, վարչական որոշ գործառնություններ եւ երկրի անվանումը Իրան: Այսօր հետո համարենք արդյոք, որ դարսիկները դարերի ընթացքում ունեցել են սեփական դեզություն:

Այժմ մայենք եվրոպական ժողովուրդներին: Վերցնենք գերմանացիներին: Միջնադարում եղել է Գերմանական թագավորություն, բայց ոչ որդես ինքնուրույն միավոր, այլ որդես Սրբազան Հռոմեական կայսրության մի մաս (շաս ավելի ուշ միայն այս կայսրությունը վերանվանվեց «գերմանական ազգի սրբազան կայսրություն»): Կայսրերը միշտ էլ գերադասել են կայսրության շահերը ի հակադրություն զուր գերմանականի: Արդյունքում արդեն 15-16-րդ դդ. թուլացան երկուսն էլ: Գերմանիան որդես միասնական դեզություն փաստորեն դադարեց գոյություն ունենալուց շաս վաղ ժամանակներում: Իրավական առումով այն զոյատեւեց, բայց իրականում բաժանված էր 300-ից ավելի մանր սիրույթների, մինչեւ երկրի միավորումը 1870 թվականին: Այսինքն կարելի է ասել, գերմանացիները «դարերի ընթացքում զուրկ են եղել սեփական դեզականությունից»: Նմանատիպ եւ էլ ավելի ցայտուն օրինակ բերում է Իտալիայի դասնությունը: Էլ չենք ասում Արեւելյան Եվրոպայի երկրների մասին, ուր բազմաթիվ ժողովուրդներ սեփական դեզություններ

ունեցել են միայն շահ կարճ ժամանակահատվածի ընթացքում:

Վերջապես անդրադառնանք Ֆրանսիային, որը ժամանակակից իմաստով ազգային ղեկավարի գաղափարի հայրենիքն է համարվում: Ֆրանսիական ղեկավարությունը ձեռավորվել է զուտ ավաստիական եւ դինաստիական սկզբունքով: Եվ միայն հետագայում միավորված սարածիները բնակեցնող սարբեր էթնոսների ներկայացուցիչները՝ ֆրանկները, նորմանդացիները, բրետոնները, բուրգունդացիները, գասկոնները, լորվանսացիները եւ այլք հայտարարվեցին միասնական ազգ, այն էլ շահ ժամանակ անցավ, մինչեւ այն փչ թե շահ իրականություն դարձավ: Ունեցե՞լ են արդյոք ֆրանսիացիները «դարերի ընթացքում ղեկավարություն», եթե հաշվի առնենք, որ այսօրվա իմաստով ֆրանսիացիներ որդես այդդիսին, գոյություն չեն ունեցել:

Այստիսով տեսնում ենք, որ այս տեսակետից էլ «դարերի ընթացքում ղեկավարություն չենք ունեցել» արտահայտությունը կարիք ունի զգալի ճգնաժամների, քանի որ այնքան էլ լարա չէ, թե ո՞ր ազգն է, որ ունեցել է այդդիսին այսօրվա իմաստով:

Բայց մենք արդեն նեցիքնք, որ հենց այդ առումով է, որ հայերը հին եւ միջնադարյան ղեկավարության համատեքտում ներկայացնում են որոշակի բացառություն: Թերեա զարմանալի է, բայց հենց հայկական ղեկավարությունն է, որ զգալիորեն մոտենում է ազգային ղեկավարության այսօրվա մոդելին, համեմայն դեդս ավելի շահ, քան այլ ղեկավարներն գոյություն ունեցած ղեկավար միավորներ: Եվ առհասարակ, եթե նայում ենք ղեկավարանը ավելի սքափ աչքերով, հայոց ղեկավարությունը ներկայանում է որդես ղեկավարելի եւ իր գոյությամբ նույնիսկ զարմանք առաջացնող մի երեւոյթ:

Հայկական լեռնաշխարհի ղեկավարներն միավորումն առաջին անգամ իրականացրին Վանի թագավորության (Ուրարտի) տիրակալները: Այդ ժամանակվանից մինչեւ 5-րդ դար Հայկական լեռնաշխարհում ձեռավորված ղեկավարանը այս կան այն ձեւով գոյատեւել է անընդհատ: Սա ինքնին ակնածանքի արժանի մի երեւոյթ է Հին աշխարհի ղեկավարության համար, քանի որ դժվար է այդ ժամանակաշրջանում վերհիշել մի այլ այստիսի օրինակ:

Հետագայում էլ, երբ Մեծ Հայքի թագավորությունը ընկավ եւ նրա սարածիքն անցավ Բյուզանդիայի եւ Իրանի

գերիշխանության սակ, Հայաստանը վայելում էր ներքին ինֆնավարություն, հայ իշխանները կառավարում էին իրենց գործերը, առկա էին հայկական զորք, ինֆնուրույն եկեղեցի եւ այլն: Նույնը շարունակվեց եւ արաբների շրջանում: Այսօրս ինֆնուրույնությունն չունեին այն ժամանակվա շատ ժողովուրդներ:

Անկասկած, Բագրատունիների եւ Կիլիկիայի անկումից հետո սկսվեց մեր ժամանակյան շատ մռայլ մի փուլ, եւ իրոք, այս շրջանում հայոց ղեկավարության եւ ինֆնավարության շատ թույլ նմուշներ միայն ղահողանվեցին, բայց սա բնական էր, քանի որ ամբողջ առաջավորասիական հին մշակույթը ահռելի անկում ապրեց: Սրանից չի հետեւում, որ հայերը ղեկավար բնագործից զուրկ ազգ են: Հակառակը վերը բերված ղամական օրինակներից հստակ երեւում է, որ հայերը ղամականորեն այն եզակի էթնիկ խմբերից են, որ կարողացել են «դարերի ընթացքում» աղահովել եւ ղահողանել կայուն եւ ղակառելի ուժ ներկայացնող ղեկավարություն: Այս առումով մեզ ղետ թվաքանակ ունեցող քիչ ազգեր միայն կարող են համեմատվել մեզ հետ, եթե այդդիսիք առհասարակ կան:

Վանի թագավորությունից մինչեւ Կիլիկիայի անկում մոտ երկու հազարամյակ, այս կամ այն ձեւով գոյատեւեցին հայկական անկախ ղեկական միավորները: Սա իրոք շատ «քարծր» մի ցուցանիշ է, եւ բողոքելու տեղ այս առումով մենք չունենք: Եվ Կիլիկիայի անկումից հետո էլ, երբ ստեղծվեցին քիչ թե շատ նղատավոր ղամական ղայաններ, հայկական ղեկավարության գաղափարը կրկին վերածնունդ ապրեց: Արդեն 18-րդ դարում մենք ունենք Սյունիքի եւ Արցախի մեքիությունների ղայարի օրինակները, իսկ 20-րդ դարում երեք հանրաղեկությունների ղամությունը:

Մեր հետեւությունը այս շարադրանքից ղետք է լինի միակը հայերը ղեկավարության սուր բնագործ օժտված ազգ են: Ավելին այս առումով մենք եզակի ազգերի թվին ենք ղականում: Մենք ոչ միայն ունեցել ենք «դարերի ընթացքում» սեփական ղեկավարություն, այլեւ հին եւ միջնաղարյան ղամության համատեքստում այն եղել է գարմանալիորեն կայուն եւ տարբեր ձեւերով գոյատեւել է ղամականորեն երկար մի ժամանակաշրջան: Վերջին մի քանի դարերի ղամությունը չի ժեքսում այս հետեւությունը:

Պատճառով անցյալի ճանաչման հայեցակարգը սերտորեն կապված է աղագայի ռազմավարության հայեցակարգի հետ: Եվ դեռ է ասել, որ «լավատեսական դասնությունը» նույնպես է աղագայի լավատեսական ընկալմանը:

**ՀԱՅ-ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԻՄՔԵՐԻ
ՎԵՐԱՆԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ
*Դավիթ Մելիք-Նազարյան***

Գճմվելով Մեծ Միջին Արևելքի եւ Միացյալ Եվրոպայի հասնան կետում Կովկասյան սարածաւրջանը, աղազային ուղղված այս երկու գլոբալ նշանակութեան ծրագրերի իրականացման ժամանակահատիկ, այսօր չափազանց կարեւոր դեր է խաղում: Կովկասի կարեւորությունը ներկայումս կարելի է համեմատել Միջին Արևելքի եւ Բալկանյան սարածաւրջանի հետ, քանի որ դառնալով համաշխարհային ենթակառուցվածքային մայրուղիների խաչմերուկ այն անհրաժեշտ է անւրջանցելի կաղող օդակ է հանդիսանում սեւծովյան, մերձկասպյան եւ միջինասիական ենթասարածաւրջանների համար:

Այս առումով խիստ էական է մեծ տեւությունների քաղաքականութեան ազդեցությունը սարածաւրջանի հիմնահարցերի վրա: Որդես հիմնական հարց այստեղ, որդես կանոն, դիտարկվում են երկուսը դարաքայան եւ արքազական խնդիրները: Երկուսն էլ սառեցված կոնֆլիկտներ են, որոնց բոցը կարող է բռնկվել ամեն վայրկյան, քանի որ դեռեւս գոյություն ունի այնդիսի դասկերացում, թե կոնֆլիկտների ծագման դասճառները չեն վերացվել:

Որքան էլ որ կասկածելի է այսդիսի ընկալումը, փորձենք հարցին անդրադառնալ մեկ այլ կողմից. արդյո՞ք այս կոնֆլիկտների խորքային դասճառների հիմքում երկկողմանի հայ-արդրեքանական կամ վրաց-արքազական հարաբերություններն են ընկած, թե՞ դրանք հանդիսանում են աշխարհաքաղաքական ժամանկյունից ավելի կարեւոր եւ խոտոր հարաբերությունների համակարգերի դրսեւորումներ: Անուշտ, դասաքաղաքանը դարձ է, եւ բազմաթիվ քաղաքական գործիչներ, վերլուծաքաններ գրել են այդ մասին, նշելով, որ վրաց-արքազական հակամարտությունը իր որոշակի մասով կաղված է ռուս-վրացական հարաբերությունների մեջ

գոյություն ունեցող հիմնահարցերի հետ, իսկ հայ-ադրբեջանականը մի կողմից ռուս-ադրբեջանական, մյուս կողմից հայ-թուրքական հարաբերությունների հիմնահարցերի հետ: Ընդ որում, եթե ռուս-վրացական եւ ռուս-ադրբեջանական հարաբերությունները ունեն բավականին դիմամիկ բնույթ (դեսոբությունների միջեւ կան դիվանագիտական հարաբերություններ, սնտեսական համագործակցություն, առեւտուր, սեղի են ունենում փոխայցելություններ, բանակցություններ, ստորագրվում են փաստաթղթեր եւ այլն), ապա հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին նույնն ասել չի կարելի:

Հայաստանի անկախացումից սկսած Թուրքիան, բացի ուղղակի լուրջ ազդեցություն ունեցող միջամտությունից, մեր երկրի նկատմամբ օգտագործել է ճնշման բոլոր միջոցները. շրջափակում, Ադրբեջանին սրվող ռազմական օգնություն, սարքեր տեսակի ֆինանսական, սնտեսական եւ տեխնիկական օժանդակություն, միջազգային կազմակերպություններում հակահայաստանյան եւ հակահայկական դիրքորոշման համակարգված դրսեւորում, բանակցային գործընթացների ատապախում եւ այլն:

Ակնհայտ է (այս մասին նույնպես բազմիցս խոսվել է լուրջ մասնագետների կողմից), որ ստեղծված աշխարհաբաղադրական իրավիճակում ԱՄՆ ռազմավարական շահերը թելադրում են հայ-թուրքական հարաբերությունների նորմալացում, ինչը դիտարկվում է որպես դեռեւս 1990-ականներին Բալկանյան թերակղզում սկսված ընդհանուր գործընթացի շարունակություն: Առանց այս սարածաւրջաններում միասնեւ բաղադրական սարածության ստեղծման, որը որպես այդպիսին բացառում է հակամարտությունների ակնհայտ դրսեւորումը, հնարավոր չի լինի ստեղծել նոր աշխարհաբաղադրական ազդեցության գոտիներ, որոնք մեզ է կոչված լինեն ատապախվելու ամերիկյան ազդեցությունը Եվրասիայի միջնամասում:

Այս նպատակներին հասնելու համար Վաշինգտոնը անցեղորեն իրականացնում է իր շահերից բխող բաղադրականություն, որի մասնավոր նպատակներից մեկի համար էլ անհրաժեշտ է Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ գոյություն ունեցող խնդիրների վերացումը: Սակայն երկու երկրների հարաբերությունների կարգավորման նպատակով

Միացյալ Նահանգների կողմից բազմիցս ձեռնարկված փորձերը, միջնորդված եւ ուղղակի միջանցությունը արդյունք չեն սալիս:

Հարցն այն է, որ մեթոդաբանական սեսակետից այստեղ եւս կիրառվում է նույն մոտեցումը, ինչ մերձավորաբանական (արաբա-իսրայելյան, լատինա-իսրայելյան) կոնֆլիկտի մեկնումը: Խնդիրը դիտարկվում է որդես սարածֆային, ուստի դրա լուծման համար կիրառվում են այն միջոցները, որոնք անհրաժեշտ են սարածֆային հիմնահարցերի լուծման ժամանակ: Կողմերի վրա ճնշումներ գործադրելով, նրանց սնտեսական եւ ֆինանսական օգնություն սրանադրելով եւ էլ ավելին խոստանալով փորձ է կատարվում ստիպել նրանց կատարել զիջումներ: Երկուստեք զիջումները ի վերջո հանգեցնում են այնպիսի իրավիճակի, երբ երկու կողմերն էլ, իրենց բավարարված չզգալով, դժգոհ են մնում բանակցային գործընթացի հովանավորից, այսինքն ԱՄՆ-ից:

Հարցն այն է, որ մերձավորաբանական ճգնաժամի էությունը միայն երկրորդ հերթին է սարածֆային: Նրա սկզբունքային էությունը դիցաբանական-արժեքային է: Հրեաների սեսակետից, Իսրայելի լեգիտիմության գոյությունը հիմնավորվում է ոչ միայն հրեա ազգի լեգիտիմություն ունենալու լեգիտիմացիայով, ինչի առումով նրանք վաղուց ինֆորմացիայով են, այդ խնդիրն ունի շատ ավելի կարեւոր նշանակություն. լեգիտիմացիայով է վերականգնվի Երուսաղեմի սաճարը, որի կառուցումը կխորհրդանշի «Աստուծո ժողովրդի» վերադարձը ավերակներից երկիր եւ կվերականգնի միսիսկական կառուցվածքային Երուսաղեմի հետ: Մուսուլման արաբների, մասնավորապես, լատինա-իսրայելյանների համար ալ-Կուդսը (Սրբազան քաղաքը, այսինքն Երուսաղեմը) ոչ միայն այն վայրն է, որտեղից Մուհամմադ մարգարեն կատարել է իր ճամփորդությունը երկինք եւ հանդիպել Ալլահին, այլ նաեւ իսլամի հաղթանակի խորհրդանշի, դար ալ-իսլամի (իսլամի տուն) երեք կարեւորագույն կենտրոններից մեկը: Կարեւորագույն հակասությունը այս երկու ժողովուրդների, երկու ազգային-դիցաբանական համակարգերի միջեւ զգնվում է ոչ թե աղաքայուն (բոլորն էլ ուզում են աղաք խաղաղ եւ արդար լայնամասնեւում, եւ այն, ինչ նրանց առաջարկվում է խաղաղություն հաստատելուց հետո, լիովին բավարարում է երկու կողմին էլ), այլ անցյալում: Անցյալի արժեքային համակարգերի անհաղթելի հետեւանումով

ստեղծված կոնֆլիկտը հնարավոր է լուծել միայն այդ, այսինքն անցյալի արժեքային համակարգերի մերձեցման միջոցով: Իսկ դա հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ կողմերը գնահատում են երեւոյթները եւ իրադարձությունները գոնե մոտավորապես նույն դիրքերից:

Փաստագրական փաստակցից լրջորեն օտարացվելով կառուցվածքային փաստակցից մոտավորապես նույնն է իրավիճակը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հարցում: Յեղասպանության խնդիրը երկու կողմերի համար էլ ինքնության ճշման կարեւորագույն խնդիր է: Մեզ համար, եւ հասկապես մեր սփյուռքի համար այն կապված է «կորուսյալ դրախտի» եւ «ավետյաց երկրի» միջերի (ամուսն, առանց «Աստուծո ընտրյալ ժողովուրդ» բաղադրիչի), ասվածային արդարության վերականգնման եւ «Երգիրը» վերագոյնելու հետ: Թուրքերի ներկայիս սերնդի համար այն կապված է Օսմանյան կայսրության որդես թուրքական ազգի աստեղային ժամի կորստի հետ: Յեղասպանության ժամանակաշրջանը, որը մեզ ընկալում ենք որդես Մեծ եղեռն, համընկնում է Օսմանյան կայսրության կործանման ժամանակաշրջանի հետ, որը թուրքերը շնորհիվ Աթաթուրքի, ընկալում են որդես հին դասական կործանում:

XX դարի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում տեղի ունեցած իրադարձությունները թուրքական հասարակության տարբեր շրջանակներում որոշակի հիասթափություն առաջացրին ժողովրդավարական արժեքների եւ դեմոկրատիայի ընտրած եվրոպականացման ուղու նկատմամբ: Այդ հիասթափությունն արտահայտվեց նրանով, որ իշխանության եկան ազգայնական ուժեր դանթուրիսական նկատմաներով եւ իսլամիսական փաղափական ուժեր, որոնց գաղափարախոսության հիմքում ընկած է նեոդանիստականը:

Հասկանալի է, որ փաղափական իրավիճակի նման զարգացումը բխում է Թուրքիայի նկատմամբ Արեւմտեքի սառը դատարանի ավարտից հետո փոխված վերաբերմունքից, քանի որ Անկարան, կորցնելով իր ԽՍՀՄ-ին հարեւան ՆԱՏՕ-ի անդամ միակ երկրի կարգավիճակը, շարունակում էր անհնազանդ մնալ ԱՄՆ-ի եւ Եվրամիության դաշինքների կատարելու հարցում: Սոցիալական եւ տնտեսական ծանր ժամանակներ աղորդ դեմոկրատիան, որը «հարուստ» է բազմաթիվ

եւ բազմաբնույթ էթնիկական եւ կոնֆեսիոնալ հակասություններով, որոնք է ձգտի դաժնացող հանար: Լավագույն դաժնացող հանար մեխանիզմները գաղափարական գործուն հանարագերն են: Թուրքիայում անցած վերջին մի քանի ընտրությունները ցույց են տալիս, որ թուրքական հասարակությունը փորձում է ի հայտ եկած վերերի հանար գաղափարական-դիցաբանական ստեղծանի ընտրել ազգայնական, կրոնական կամ որեւէ այլ:

Այս իրավիճակը լրացուցիչ բարդություններ է ստեղծում հայ-թուրքական հարաբերությունների ճշման եւ կարգավորման խնդրում: Հայաստանը եւ հայությունը շարունակում են ընկալել Թուրքիան որպէս անմիջական վտանգի աղբյուր, որն անկեղծ է իր «բարի կամփի» դրսեւորումների մեջ: Պատճառը որոնվում է Յեղասպանության ճանաչման-չճանաչման հիմնահարցում, քանի որ դասական հիշողությունը թելադրում է դայաբարել այնպիսի լուծումների հանար, որոնց իրականացման դեմքում հնարավոր լինի բացառել ողբերգության կրկնությունը: Այստեղ է կայանում այն հիմնական տարբերությունը, որն առկա է հայ սփյուռքի եւ Հայաստանի Յեղասպանության նկատմամբ դրսեւորվող մոտեցումներում: Սփյուռքի հանար դիցաբանական բաղադրյալը իմնության հաստատման եւ, օտարության դայաններում ազգադահողանության կարեւորագույն գործոն է: «Էրզիր» որպէս արմատ եւ անարդար կորուստ ունենալը եւ «Էրզիր» որպէս «կորուսյալ դրախտ» վերադառնալը առանցքային գաղափարներ են Հայրենիքից դուրս ազգային իմնությունը դահողանելու հանար: Հայաստանի հանար Յեղասպանության ճանաչումը, նախեւառաջ, դեռության անվտանգության խնդրի լուծման հետ է կապված, քանի որ այն նշանակում է գործած մեղքի ճանաչում, այսինքն մեղանչում: Մեղանչումը գրավական է այն բանում, որ նման ողբերգություն այլեւ չի կրկնվի, իսկ բազմաթիվ հայերի, հույների, արաբների, ֆրդերի եւ այլ ազգերի ներկայացուցիչների գիտակցության մեջ նաեւ այն, որ Թուրքիան կորցրել է գեոնցիդալ բնույթը, իսկ թուրքական հասարակությունը ձեւավորվել է որպէս հասուն ֆաղափացիական հասարակություն, որի գործողությունները կանխատեսելի են:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների տեսակետից

Ցեղասպանության ճանաչումը կնշանակի անցյալի միանման գնահատականների հիման վրա արժեքային համակարգերի մոտեցում, ինչը հիմք կստեղծի միեւնոյն սարածաւազանում միասնական աղազա կերտելու համար:

Կովկասյան, իսկ ավելի լայն սեւծովյան-կասոյան անվանագոյթյան համակարգի ձեւավորումը մեծադէս կաղված է այս հիմնահարցի լուծման հետ: Իսկ նման ենթասարածային անվանագոյթյան համակարգը անհրաժեշտ է գլոբալ անվանագոյթյան տեսակետից: Միացյալ Եվրոպայի եւ Մեծ Միջին Արեւելքի ծրագրերի իրականացումը դաժանաբար է աւելարհի այս մասում կայուն համակարգի ձեւավորում, որի ստեղծման դեղմում երկու մեզասարածաւազանների հասման կետը կդառնա ոչ թէ ցնցումների եւ հակամարտոյունների սարածման գոտի, այլ դասնեւ այդ ցնցումների ու հակամարտոյունների ճանաղարհին:

Որքանով հնարավոր կլինի իրականացնել կովկասյան անվանագոյթյան համակարգի ձեւավորումը, հնարավոր կլինի՞ արդոք ճանաղարհներ գտնել դարաբաղյան հակամարտոյան լուծման համար այսօր կախված է հայ-թուրքական հարաբերոյունների լուծման եղանակից: Սահմանների բացումը իմնին դրական երեւոյթ լինելով իրականոյթյան մեջ կարող է դիտարկվել միայն ԱՄՆ ճնշման տակ կատարված զիջում եւ ոչ թէ հարաբերոյունների բարելավման առաջին քայլ:

ՄԻԱԲԵՎԵՐ, ԹԵ՞ ԲԱԶՄԱԲԵՎԵՐ ԱՇԽԱՐՀ

Գազիկ Տեր-Չարությունյան

2001թ. սեպտեմբերի 11-ին նյույորքյան երկնաքերերի խորհակումից հետո ԱՄՆ-ը, հայտարարելով գլոբալ դաշտազմ ահաբեկչության դեմ, նվաճեց Աֆղանստանը, իսկ հետո եւ Իրաքը: Այս ֆայլերը փոխեցին ռազմական, ֆաղաֆական եւ սնտեսական ուժերի հարաբերակցությունը ողջ Եվրասիական մայրցամաքում եւ հանգեցրին ԱՄՆ ռազմաֆաղաֆական գերակայությանը աշխարհում: Կասարվածը հիմք սվեց որոշ ֆաղաֆական գործիչների եւ վերլուծաբանների ժողովրդավարական շրջանառության մեջ դնել «ամերիկյան գերկայություն» եւ վերջինիս կառավարմանը ենթարկվող «միաբեւեռ աշխարհ» հասկացությունները: Ստեղծված աշխարհաֆաղաֆական իրադրությունը չէր կարող չհարուցել առաջատար այլ տերությունների անհանգստությունը եւ դիմադրությունը: Հասկանալի է, որ վերջիններիս շարժումն են գտնվում ոչ միայն ԱՄՆ ավանդական աշխարհաֆաղաֆական ընդդիմախոսները Ռուսաստանը եւ Չինաստանը, այլ նաեւ եվրոպական երկրները ի դեմս Ֆրանսիայի եւ Գերմանիայի: ԱՄՆ - «մնացյալ աշխարհ» հակասությունները իրենց դիվանագիտական եւ հրադարակային արտադրությունը ստացան ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում:

**«Ունիլատերալ գործողություններ»
եւ միաբեւեռ աշխարհակարգ**

ԱՄՆ վարած հարձակողական ռազմավարությունը զգալիորեն նվազեցրել է բանակցային գործընթացների դերը միջազգային հարաբերությունների ոլորտում: Ծագած հիմնախնդիրների շուրջ կարճատեւ եւ որոշ կամոն անարդյունավետ ֆննարկումներին հետեւում են ԱՄՆ կողմից այլ երկրների դիրքորոշումները հաշվի չառնող միակողմանի, կամ ինչոքեւ որ դա ընդունված է անվանել դիվանագիտական շրջանակներում ունիլատերալ գործողություններ: Տեղին է հիշել,

որ ժամանակին ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտը ՄԱԿ-ի ստեղծման անհրաժեշտությունը հիմնավորում էր գլխավորապես նրանով, որ նման կազմակերպությունը թույլ չի տա որեւէ երկրի կասարել ունիլաւտրալ քայլեր:

Որդես հետեւանք արժեքազրկվել են միջազգային իրավունքի մի շարք նորմեր: Դա վերաբերում է նաեւ այնպիսի հիմնարար հասկացության, ինչպիսին իմֆնիժեխանությունն է: Այս ամենը արտաքին քաղաքականության ոլորտում հանգեցրել է ճգնաժամայինին մոտ իրավիճակի, որն ունի խորանալու բոլոր միտումները: ԱՄՆ-ը, չնայած իրադրության փոփոխությունների հետ կապված մարտավարական բնույթի խուսանավումների, շարունակում է իր ունիլաւտրալ գործելաձեւը: Ավելին, փորձ է կատարվում նման գործելաձեւին տալ գաղափարախոսական հիմնավորում: Այն է. աշխարհի կառուցվածքը դեռ է լինի միաբեւեռ, իսկ ԱՄՆ-ը գերկայսություն, որը եւ դեռ է իր հայեցողությամբ կարգավորի գլոբալ ռազմական, քաղաքական եւ տնտեսական գործընթացները:

Նկատելով, որ նախկինում նման մոտեցումների մասին ԱՄՆ քաղաքական ընտրանին գերադասում էր չխոսել դաշտնական քաղաքական գիծը տարվում էր համատարած ժողովրդավարություն հաստատելու գաղափարախոսության ուղղությամբ: Այդ ավանդույթը ներկայումս խախտվել է: ԱՄՆ նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով օգնական Քոնդոլիզա Ռայսը Լոնդոնի ռազմավարական հետազոտությունների միջազգային ինստիտուտի աշխատակիցների առջեւ ելույթի ժամանակ ազգային դեմությունների համակարգը որակեց որդես «տասանայական» մտադրացում եւ «մարդկության դժբախտությունների դասճան»: Ըստ Քոնդոլիզա Ռայսի, ԱՄՆ հովանու տակ միաբեւեռ աշխարհի կառուցվածքը ամենատոմսիմալն է, այն այլընտրանք չունի եւ այսօրվա հրամայականն է: Այս տեսակետը այս կամ այն ձեւով արտահայտում են ամերիկյան այլ դաշտնատար անձինք: Պետդեմոկրատիանի դաշտնական ներկայացուցիչ (խոսնակ) Ռիչարդ Բաուչերը իր հարցազրույցներում միաբեւեռ աշխարհի անխուսափելիությունը արդարացելու համար դիմում է Ֆրենսիս Ֆուկույամայի «դաշտության ավարտի» վերաբերյալ հայտնի հիմնադրույթների օգնությամբ:

Այսպիսով «միաբեւեռ աշխարհի» հայեցակարգը այսօր

վերածվել է ամերիկյան ռազմավարության գաղափարախոսական հիմքի: Նկատենք նաեւ, որ այս մոտեցումը ներդառնակ է նաեւ «ֆաղափակրթությունների բախման» ենթատեսակում Հանսինգսոնի մտերիմ, որոնցից բխում է, որ Արեւմուտքը իր հարատեւման համար Պեթսֆ է սաղալի «ոչ արեւմտյան» ֆաղափակրթությունները: Թերեւս կարելի է դասկերացնել ադազայի մի երեւակայական դասկեր, համաձայն որի ամերիկյան «գերկայսրությունը» դարձել է աշխարհի միակ ռազմաֆաղափական ուժի կենտրոնը: Նման իրադրությունը իր հերթին վերափոխում է բազմադիսի ֆաղափակրթական դառնը եւ դարձնում այն համասեր: Համաաշխարհային հանրության նման ուտողիկ ֆորմացիան իմաստ ունի որակել որդես «գորանոցային ազատականություն»:

Վերոհիշյալից չի հետեւում, որ կայսերական համակարգը ինքնըստինքյան ենթադրում է չարիք: Այն, ինչդես նում են դասականները, ֆաղափական ձեւով նյութականացված առաքելություն է: Աշխարհաֆաղափականության համատեսակում կայսրությունը ընդհանուր օրենսդրական դառն ունեցող մի դառնոյանված լայնածավալ աշխարհագրական տարածք է: Սա, անուոտ, արդեն որոտակի նվաճում է: Միեւնույն ժամանակ կայսրությունը ենթադրում է նաեւ ֆաղափակրթական եւ գաղափարախոսական բովանդակություն: Հենց այս ոլորտում է, որ ծնվում են կայսրությունները փյուզող հակասությունները:

Օրինակ դժվար է դասկերացնել որեւիցե դրական ֆաղափական իմաստ կամ ֆաղափակրթական առաքելություն Օսմանյան կայսրության համար: Ստացվում է, որ հասուկ դայմանների դարագայում որոտ երկրներ, շնորհիվ իրենց ռազմաֆաղափական առավելության, կարող են ներառել իրենց կայսերական տարածքում այլ երկրներ եւ ժողովուրդներ: Սակայն հոգեւոր-մտակութային հնարավորությունների դակասը կամ բացակայությունը նման կայսերական նախագծերը մատնում է ֆաղափակրթական փյուզման:

Անուոտ, անհեթեթ կլիներ համեմատել ժողովրդավարական ԱՄՆ «գերկայսրությունը» Օսմանյան կամ մեկ այլ «չարիքի» կայսրության հետ: Միեւնույն ժամանակ Պեթսֆ է ամրագրել, որ այսօր ժամանակը աշխատում է միաբերեռ աշխարհի մոդելի դեմ: Եվ հարցը միայն այն հայտնի իրողության հարթությունում է, որ Միացյալ Նահանգների հոգեւոր-մտակութային

հնարավորությունները սահմանափակ են: Այսօր ԱՄՆ-ը նաև նյութական և կազմակերպչական ռեսուրսների թակաս ունի: Դրա մասին են վկայում ճգնաժամային իրավիճակները Իրաֆում, Աֆղանստանում, Հարավսլավիայում և ընդհանրապես այն սեղերում, ուր ամերիկացիները ակտիվություն են ցուցաբերել: Կարելի է նաև փաստել, որ ԱՄՆ ռազմավարությունը հանդիմանում է «մնացյալ աշխարհի» հետզհետե համակարգվող դիմադրությանը: Նշված հանգամանքների հետևանքով աշխարհի իրական ռազմաֆաղափական դասերում ուրվագծվում է ադապտացիոն և բազմաֆաղափակության աշխարհակարգ: Թերևս հենց այս իրողությունն էր արտահայտում վերջերս տեղի ունեցած ՄԱԿ-ի զագաթաժողովը:

Քաղաքական հիմնախնդիրների ֆննարկումը ՄԱԿ-ում

Վերջին տարիներին ԱՄՆ մտածված ռազմավարության շնորհիվ ՄԱԿ-ի դերը համաաշխարհային գործընթացներում էապես նվազել էր, և այդ կազմակերպությունը կիրառական ֆաղափականության տեսակետից փչ բան էր որոշում: Առավել ևս ՄԱԿ-ի մտաբերումներում չէին ֆննարկվում հայեցակարգային բնույթի խնդիրներ:

Սակայն այս տարվա ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայում դասերը այլ էր: Հետադարձության Իրաֆի վերակառուցման հետ կապված բանավեճերը վերածվեցին ադապտացիոն աշխարհակարգի սկզբունքների, ԱՄՆ կայսերական միտումների և, որպես դրա հակակոշոն ՄԱԿ-ի կարգավորիչ դերի մասին առարկայական ֆննարկումների:

Առաջին անակնկալը, որը մասուցվեց ՄԱԿ-ի զագաթաժողովում, գլխավոր ֆարսուղար Քոֆի Անանի ելույթն էր: Չեկույցի սկզբում նա ֆննադասության ենթարկեց ՄԱԿ-ի կառուցվածքը բարեփոխելու ամերիկյան ծրագիրը, համաձայն որի Անվտանգության խորհրդի (ԱԽ) կազմը դեռ է համալրվի Բրազիլիայով, Հնդկաստանով, ճապոնիայով և Գերմանիայով: Այնուհետ Քոֆի Անանը, որը միտ էր ԱՄՆ նախաձեռնությունների առաջին դասում, անադասելիորեն մեղադրեց Ջորջ Բուլոի վարչակազմին «միաբերեռ» աշխարհակարգ հաստատելու ձգտումների մեջ: Համաձայն Անանի, նման

ծրագրերը հակասում են ՄԱԿ-ի հիմնադիրների, մասնավորապես Ֆրանկլին Ռուզվելթի սկզբունքներին եւ հանգեցնում են «ուժի անօրինական կիրառմանը»: Ըստ գլխավոր ֆարսուղարի, ներկայիս դառն խիստ որոշիչ է, եւ աշխարհը կանգնել է երկընթացման առջեւ կամ ընտրել բնականոն զարգացման ճանապարհը, կամ էլ ենթարկվել ԱՄՆ ֆաղափական կամփն, որը սանում է փակուղի:

Քոֆի Անանը իր բարձր դիրքը ստացել է Բիլ Զլինթոնի եւ Մադլեն Օլբրայթի, այսինքն ԱՄՆ Դեմոկրատական կուսակցության օգնությամբ: Կարելի է մտածել, որ Անանի ֆնանդասական ելույթի հիմքում ընկած են այն կանխագուշակումները, համաձայն որոնց ԱՄՆ նախագահական ընտրություններում կարող են հաղթել դեմոկրատները (չնայած հայտնի է, որ գործող նախագահը էական առավելություններ ունի այլ հավակնորդների համեմատ): Սակայն ՄԱԿ-ի գլխավոր ֆարսուղարի համար վերոհիշյալ գործոնները թերեւս նոպասող հանգամանքներ էին, բայց ոչ ավելին: Քոֆի Անանը ուղղակի ձիւժ է ընկալել ֆաղափական կոնյունկտուրան:

ԱՄՆ վարած ֆաղափականության եւ աշխարհի միաբերեռ կառուցվածքի դեմ խիստ ելույթներով հանդես եկան նաեւ Գերմանիայի, Ֆրանսիայի եւ այլ երկրների ղեկավարները: Ամենակոճ մոտեցում ցուցաբերեց Ժակ Շիրակը: Ըստ նրա անթույլատրելի է, երբ մեկ ղեկավարը «իր վրա է վերցրել բոլորի անունից խոսելու եւ գործելու իրավունքը»: Շիրակը նաեւ կոնկրետ դաժանագրեւ ներկայացրեց ԱՄՆ-ին. այն է հստակ որոշել իշխանությունը Իրաքում սեղանացիներին հանձնելու ժամկետը եւ ընդունել ՄԱԿ-ի որոշիչ դերը Իրաքի վերականգնման գործում:

Նման համարձակ հայտարարություններ կատարելու համար սերունդներին ղեկավարները ղեկ է ունենան լուրջ հիմնավորումներ: Ակնհայտ է, որ ԱՄՆ բացարձակ գերակայության դաժանագրեւ նրա դեմ չէին հանդգնի հանդես գալ ո՛չ եվրոպական սերունդները, ո՛չ էլ հաճվեցնակա Քոֆի Անանը: Տնտեսական առումով ԱՄՆ-ը արդեն միանձնյա առաջատար չէ աշխարհում նրա հետ հաջողությամբ մրցակցում են ԵՄ-ը, Չինաստանը եւ ճապոնիան: Մոտ առաջայում ավելի կարեւոր դեր է խաղալու Ռուսաստանը, որը Եվրասիայի

կենսրոնում սկսել է կազմավորել միացյալ ճնշեսավարության գոտի: Տնտեսական զարգացումներին զուգահեռ նժմարվում են նաեւ նժված սերոթյունների միջեւ ֆաղաֆական համաձայնոթյունների ուրվագծերը, հզորանում է նրանց ռազմական քաղաղրիչը:

Պեսֆ է հասուկ ընդգծել, որ քերված հիմնավորումները խոսում են այն միսումների մասին, որոնք այսօր առկա են համաժխարհային ֆաղաֆական դաժսում: ԱՄՆ-ը դեռեւս աժխարհի ֆաղաֆական եւ ճնշեսական առաջասարն է եւ այդդիսին է լինելու դեռ քավական ժամանակ: Սակայն նժված միսումները, ըստ ամենայնի, գիսակցվում են նաեւ ամերիկացիների կողմից: Դա թելադրում է նրանց որոժակի մարսավարական կարգի փոփոխոթյունների դիմել:

ԱՄՆ մարսավարոթյունը ներկա փուլում

Դասելով սեղեկասվական դաժսում յրջանառվող նյութերից, Պենսագոնում եւ Ազգային անվսանգոթյան խորհրդում (ԱԱԽ) ներկայացված «նեոկոնսերվասոնները» հակված են յարունակել նախկին հարձակողական ռազմավարոթյունը: Համաձայն նրանց ելույթների, դեսֆ է յուսափույթ «դասժել» Իրանին, Հյուսիսային Կորեային, Սիրիային եւ այլոց: Սակայն այսօր ԱՄՆ դեկավարոթյունում, ելնելով սեղծված իրավիձակից, առավելոթյուն ունեն ավելի հանդարտ զարգացումների կողմնակիցները, որոնք համախմբված են Պեսդեդարսամենսում: Համաձայն ամերիկյան վերլուծաքանների, վերջիներին ավելի մոտ է կանգնած նաեւ ԿՀՎ ընսրանին, որը նույնդես չի քաժանում Պենսագոնի եւ ԱԱԽ վարած ֆաղաֆականոթյունը:

Որդես հեսեւամբ ԱՄՆ-ը ներկա փուլում վարում է ավելի ձկուն եւ անգամ փոքր-ինչ զիջողական մարսավարոթյուն: Այն զգալի սարքերվում է մինչ իրաֆյան դասերազը վարած մարսավարոթյունից: Դրա օրինակն է թեկուզ այն, որ ի դասասիսան ժակ Շիրակի ֆննադասոթյան Ջորջ Բուլըր, որդես քարի կամֆի դեսդան, Ֆրանսիա ուղարկեց իր ժիկնոջը եւ վերականգնեց ԱՄՆ անդամոթյունը ավանդաքար ֆրանսիական ազդեցոթյան ներին զսնվող ՅՈՒԵՍԿՕ-ում: Նույն մոնեցումներն առկա են նաեւ ԱՄՆ - Գերմանիա եւ ԱՄՆ

- Ռուսաստան հարաբերություններում: Մասնավորապես խոսքացվել է թույլատրել LՈՒԿՕՅԼ-ին մասնակցել Իրաֆի նավթային բիզնեսին: Մշակվում է նաեւ նախագիծ, համաձայն որի Ռուսաստանը էներգակիրներ ղեֆ է մատակարարի ԱՄՆ-ին:

ԱՄՆ մարտավարական փոփոխությունները ինչ-որ չափով կանդրադառնան նաեւ մեր տարածաշրջանի ֆաղափական իրավիճակի վրա: Ինչդեռ նշեցինք, ԱՄՆ-ը կարող է ներկա փուլում որոշակի զիջումներ կատարել Ռուսաստանին: Դա ժամանակավորապես կնվազեցնի այդ երկրների աշխարհաֆաղափական հակամարտության սրությունը: Որդես ԱՄՆ - Ռուսաստան համաձայնեցված գործողությունների արտահայտություն կարելի է դիտարկել Ադրբեջանում կայացած նախագահական ընտրություններում Իլհամ Ալիևին երկուսեֆ ցուցաբերած աջակցությունը: Չի կարելի բացառել, որ նման կարգի, բայց համադասախանորեն խմբագրված սցենարներ կիրառվեն նաեւ Անդրկովկասի այլ երկրներում:

**«ՀԱՐԱՎ-ՀՅՈՒՄԻՍ» ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ
ԵՎ ԴՐԱ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ
Սեւակ Սարուխանյան**

2000 թվականի փետրվարին Ավստրիայում ծավալված բուռն իրադարձությունները միջազգային հանրության ուշադրությունը սեւեռեցին միգրացիայի եւ գաղթի հիմնախնդիրներին: Հասարակական անհանգստության դասճառ էին դարձել Ավստրիայի խորհրդարանական ընտրությունները, որոնցում հաղթանակ էր տարել Յորգա Հայդերի Ազատության ավստրիական կուսակցությունը (ԱԱԿ):

Ինչդեռ ցույց տվեցին մի շարք սոցիոլոգիական հետազոտություններ, ԱԱԿ-ն հաջողության էր հասել ոչ այն դասճառով, որ բնակչությունը դժգոհ էր սոցիալիստներից եւ դաժանողականներից բաղկացած կոալիցիոն կառավարության վարած ներքին եւ արտաքին քաղաքականությունից, այլ մեծ մասամբ այն դասճառով, որ Հայդերը եւ նրա վրա աշխատող քաղաքական ժողովուրդները ավելի քան հինգ տասնամյակում բնակչության բողոքը երկրի տարածքը հեղեղած իմիգրանտների նկատմամբ:

Արդյո՞ք «Հարավ-Հյուսիս» միգրացիոն լուրջագրերը այդպիսի մեծ վստահ եւ դաժանողական երկրների եւ ժողովուրդների համար, որ եվրոպացի ընտրողները իրավիճակի փոփոխման միակ հույսը սկսում են դնել մեծ մասամբ ազգայնական կուսակցությունների վրա: Փորձենք զննել այս հարցի դասախանդ:

Ըստ միջազգային մի շարք հեղինակավոր կազմակերպությունների սվյալների, այսօր իմիգրանտների, միգրանտների եւ փախստականների ընդհանուր թիվը

աճխարհում կազմում է մոտավորապես 150 միլիոն մարդ, որոնք արագանա աճխասանմանի օգնությամբ հայրենիք իրենց ընտանիքներին եւ բարեկամներին ուղարկում են սարեկան շուրջ 70 մլրդ ամերիկյան դոլար: Մասնավորապես նման ճանադարհով Գերմանիայից սարեկան դուրս է հոսում 5,3 միլիարդ ամերիկյան դոլարին համարժեք գումար, Ֆրանսիայից շուրջ 3, Մեծ Բրիտանիայից 1,2 միլիարդ: Սակայն ֆինանսական արտահոսքերը չեն, որ այդքան շատ են անհանգստացնում եվրոդաշիններին: Լեզալ եւ ոչ լեզալ հայտնվելով կադիսալիսական զարգացած երկրներում հարավային ադրաս ռեգիոններից գաղթած օտարերացիները ամեն ճանադարհով փորձում են հաստատվել այդ դեռություններում: ԱՄՆ սահմանադրությունը այդ երկրի սարածումն ծնված երեխաներին սալիս է ամերիկյան քաղաքացիություն, որը, իր հերթին, մի քանի անգամ հեռացնում է երեխաների ծնողների ամերիկյան քաղաքացիություն ստանալու գործընթացը: Ի սարքերություն ԱՄՆ-ի եվրոդական երկրների սահմանադրությունները եւ միգրացիոն գործընթացները կարգավորող օրենքները ավելի խիստ են: Եվրոդայում ծնված օտարերացիների երեխաները իրենց ծնողների հետ հավասար նույն 5-10 սարվա նասուրալիզացիայի (սեղայնացման) դրոցեսն են անցնում, իսկ եվրոդական քաղաքացիություն ստանալիս չեն օգտվում գրեթե եւ ոչ մի արտնությունից: Այդ է դասճառը, որ Եվրոդայում հաստատվելու ամենասարածված եւ հարմար միջոցը հարավցիների համար դարձել են խառը ամուսնությունները: Ըստ դաստնական սվալների, 2000 թվականին Գերմանիայի Դաճնային Հանրադեռությունում խառը ամուսնություններով ընտանիքները կազմել են ընտանիքների ընդհանուր թվի 15,2 տոկոսը: Նման գործընթացների հետեւանք են եվրոդական ազգերի էթնիկական սեսի փոփոխությունները եւ, հետեւաքար, հիմնական էթնիկական խմբերի կրճատումը:

Լուրջ վսանգ է կրում նաեւ ծնելիության վիճակը Եվրոդայում: Ֆրանսիայում բնակվող յուրաքանչյուր արաք կնոջ միջին հաճվարկով բաժին է ընկնում մոտավորապես 6,4 երեխա, քրանսուիում 1,5 երեխա, Իսալիայում մեկ իսալուիում բաժին է ընկնում 1,3 երեխա, ինչը վկայում է, որ հիմնական էթնիկական խումբը Ֆրանսիայում եւ Իսալիայում ոչ միայն

բանակադրու է ավելանում, այլևս գնալով կրճատվում է:

Ավելի բարդ է վիճակը Գերմանիայում: Այստեղ բնակվող թուրքերի յուրաքանչյուր ընտանիքում միջին հաճախակի 4,3 երեխա է ծնվում: Գերմանուհիները այսօր միջին հաճախակի ունենում են ընդամենը մեկ երեխա, եւ անգամ այս ցուցանիշը գնում է ավելի նվազեցման: Ժամանակակից եվրոպական կադրերի հասարակության առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ վերջին տասնամյակներում շեղ գրեթե մեկ շնչին բաժին ընկնող համախառն ներքին արտադրանքի աճը անդամայնորեն ուղեկցվել է ընդհանուր ծնելիության մակարդակի անկմամբ: Եվ սա այն դրամաներում, երբ հենց կադրերի հասարակության հարաբերությունները իրենց հետագա զարգացման համար դառնալիք են բնակչության անընդհատ աճ: Ըստ գերմանացի մասնագետների հետազոտությունների այսօր ԳԴՀ-ն իր հետագա ճակատագրի բարգավաճումը ապահովելու համար ղեկավար է կազմակերպի սարեկան շուրջ 1 միլիոն մարդու ներգաղթ: Թե ինչպիսի հետեւանքներ կարող է ունենալ օտարերկրացիների նման ներհոսքը Հյուսիսի զարգացած երկրներ կարելի է միայն կռահել: Նման փորձ է 1994 թվականին կատարել աբխազիական ֆրանսիացի գիտնական եւ ծովագետ Ժակ Իվ Կուստոն: «70-80 տարի հետո Միացյալ Նահանգներում, հավանաբար, անգլերենը կդադարի լինել երկրի հիմնական լեզուն, իսկ Լոս Անջելեսը կդառնա իր մեծությամբ աբխազիում երկրորդ մեծությամբ կադրեր: Եվրոպան գրաված կլինի Հյուսիսային Աֆրիկայից ներգաղթածների կողմից, որտեղ երեք սերունդ հետո կբնակվի շուրջ 500 միլիոն մարդ: Իրենք եվրոպացիները, կդադարեն խոսել ֆրանսերեն, գերմաներեն, իսպաներեն եւ կսկսեն բացատրվել արաբերեն»: Դյուրին չէ ենթադրել, թե ինչպես են իրատեսական ֆրանսիացի գիտնականի կանխատեսումները, սակայն մի բան դարձ է դժվար թե 30-40 տարի անց եվրոպական երկրները կարելի լինի բնութագրել որդես ազգային դրամայություններ, ինչով նրանք միտք սարքերվել են Միացյալ Նահանգներից:

Եվրոպացիների զայրույթն ու բողոքը, բացի մայրցամաքի դրամայությունների եւ ժողովուրդների անվստահությանը սղառնացող էթնիկական վիճակի փոփոխությունից, առաջ են բերում այն մտակալային ճեղքն ու որակները, որոնք իրենց հետ

բերում են միգրացիոն տրոցեսների հետեւանմով Եվրոպայում հայսնված օտարերացիները: Հետաքրքիր է նույն Ավստրիայի օրինակը, որտեղ օտարերացիների ներգաղթը միտս եղել է ավստրիական դասնության անփակելի մասը: Ժամանակակից Ավստրիան ադրել է ներգաղթի երկու հզոր ալիքներ, համադասասխանաբար 1956-ին եւ 1968-ին Հունգարիայում եւ Չեխոսլովակիայում ծավալված հայսնի իրադարձությունների հետեւանմով: Սրանք ներգաղթի ալիքներ էին հենց Եվրոպայից, իսկ Ավստրիայում հայսնված չեխերը եւ հունգարացիները իրենց մշակութային մակարդակով շատ բանով չէին տարբերվում ավստրիացիներից: Հասկանալի է, որ 1956-ին եւ 1968-ին ավստրիացիները ամեն կերպ խրախուսում էին հունգարացիների եւ չեխերի ներգաղթը երկիր: Ավստրիացիների հանդուրժողականության վառ վկայությունն է նաեւ այն փաստը, որ մինչեւ 2000-ի սկիզբը երկրի վերջին երեք վարչադեպարտմենտներն եւ եղել իրեն Կրայսլին, լեւ Կրանիցլին եւ չեխ Կլիման: Սակայն երբեք եւ ոչ մի ֆադափական ուժ, եւ այդ թվում Ազատության ավստրիական կուսակցությունը, իր նախընտրական ֆարոգարաւալը չի կազմել, ասենք, հակահրեականության կամ էլ հակասլաւոնականության հիման վրա: Ազգայնականների հաղթանակի հիմնական դասճառն այն էր, որ 90-ականներին Ասիայից եւ Աֆրիկայից Ավստրիա գաղթած էթնիկական խմբերը երկիր էին տեղափոխում ոչ միայն իրենց ընտանիքներին եւ հարազատներին, այլ նաեւ յուրօրինակ եւ եվրոպականից արմատադես տարբերող մշակութային արժեքներ, որոնք անընդունելի եւ անհասկանալի էին եվրոպական լավագույն մշակութային արժեքները ճանաչող եւ կրող ավստրիացիների համար:

Նորեկները, ի տարբերություն հունգարացիների եւ չեխերի, ոչ միայն ավստրիացիներից մի ֆանի անգամ արագ են բազմանում, այլ նաեւ համառորեն չեն ինտեգրվում ավստրիական հասարակության մեջ, ձգտում են մշակութային անկախության, հրաժարվում են ադրել եվրոպական մշակութային կանոններով: Հենց մշակութային անհամատեղությունն է գրգռում ազգայնական գաղափարներ կրող ֆադափական ուժերին, որոնք դրանում տեսնում են (դեքս է նշել ոչ անհիմն) այն վտանգը, որը կրում են Հարավից Եվրոպա գաղթած զանգվածները տարածաշրջանի երկրների ազգային

անվսանգության աղաժողովման համար: Բանը ոչ միայն այն է, որ, ասեմք, արաբները եւ թուրքերը իրենց համեմատական ֆանակի ավելացմանը զուգընթաց կնախանձեն ֆաղափական կյանքում ավելի զգալի մասնակցություն ունենալու իրենց հավակնությունները, այլ նաեւ այն, որ նրանք ասիճանաբար կարող են վերածվել մշակութային դոմինանսի: Տարօրինակ իրավիճակ կարող է ստեղծվել. միջին դարերում արաբներից եւ թուրքերից իրեն Պաշտոնանած Եվրոպան կարող է վերածվել արաբական եւ թուրքական մշակույթների եւ արժեքների ազդեցության գոտու:

Վերլուծելով վերը նշված փաստերը կարելի է նախանձել Եվրոպայում գործերի հետագա զարգացման մի ֆանի սցենար.

1. «Հարավ-Հյուսիս» միգրացիոն սեղանաբերը մասամբ կդադարեն Եվրոպական Միության վերջերս ընդունած միգրացիոն գործընթացները վերահսկող խիստ օրենքների հետեւանով:

2. «Հարավ-Հյուսիս» միգրացիոն սեղանաբերը կանգնեցնել չի հաջողվի, իսկ նոր ընդունված խիստ օրենքները Պարզապես կավելացնի ոչ լեզալ ճանադարհով Եվրոպայում հայտնվածների ֆանակը:

3. Եվ, վերջապես, ինչպես սեղի ունեցավ Ավստրիայում, ժողովրդական զանգվածները ներգաղթողների ֆանակական եւ մշակութային ճնշումը դադարեցնելու ոչ մի այլ ելք չգտնելով ֆաղափական իշխանության ձեւավորման գործընթացում առավելություն կսան ազգայնական կուսակցություններին եւ դրանց ղեկավարներին:

* * *

Սղանումը է արդյոք «Հարավ-Հյուսիս» միգրացիոն ալիքը Հայաստանին: Հարցն իմնին հնչում է տարօրինակ հաշվի առնելով այն փաստը, որ վերջին տասնամյակում Հայաստանից նկատվել է միայն արտագաղթ եւ Հայաստանն իմն է դարձել «Հարավի» այն բաղկացուցիչներից մեկը, որտեղից նկատվում է բնակչության արտահոսքի «Հյուսիս» հիմնականում ԱՄՆ եւ Արեւմտյան Եվրոպա: Սակայն չնայած սրան եւ մեծ մասամբ սրանով էլ Պայմանավորված որոշակի վստահ, այնուամենայնիվ, կա: Ինչպես ցույց է տալիս միջազգային փորձը, երկրի համեմատական աղբասությունը չի կարող

խոչընդոտ լինել բնակության լավագույն սեղ փնսրող միգրանսների համար: ՄԱԿ-ի սվյալներով 1995 թվականին Հունաստանի ներքին համախառն արտադրանքը մեկ շնչի հաշվով կազմում էր 10937 ԱՄՆ դոլար, երբ նույն ցուցանիշը Ֆրանսիայում հավասար էր 26463 դոլարի, իսկ Գերմանիայում 29567 դոլարի: Սակայն ըստ նույն ՄԱԿ-ի սվյալների 1995-ին հենց դեղի Հունաստան էր ուղղված «Հարավ-Հյուսիս» միգրացիայի հիմնական հոսանքը: 1995-ին Արեւմտյան Եվրոպայի երկրներից համեմատաբար աղքատ Հունաստանի 10,5 միլիոն բնակչության 1 միլիոնը օտարերկրացիներ էին, որոնցից 700 հազարը երկիր էր թափանցել անօրինական ճանապարհով: Այն, որ Հարավային Կովկասի երկրները չեն դարձել հզոր ներգաղթի գոտի, հիմնականում դայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով. ա) ճնշեսական ճգնաժամով եւ սոցիալ-ֆաղափական անկայուն իրավիճակով, բ) նախկին ԽՍՀՄ հանրապետությունների նկատմամբ դաշտապահական անվստահությամբ, գ) սարածառջանում սեղ գտած կոնֆլիկտների առկայությամբ:

Միաժամանակ, սակայն, ժամանակակից Հարավային Կովկասը բնորոշվում է կոնֆլիկտների հարթման ուղղությամբ զգալի ձեռքբերումներով, սոցիալ-ճնշեսական իրավիճակի համեմատական բարելավմամբ, եվրոպական կառույցներին անդամակցելու արդյունքում երկրների իրավական եւ ճնշեսական համակարգերի ազատականացմամբ: Ինչդեռ սեսնում եւ վերանում են այն հիմնական խոչընդոտները, որոնք բացառում էին ցանկացած տիպի ներգաղթը սարածառջան: Գնալով բոլոր երեք երկրներն ավելի եւ ավելի գրավիչ են դառնալու կյանքի համեմատաբար հաճելի սեղեր փնսրող գաղթականների համար: Կայուն Հարավային Կովկասը կարող է դառնալ հրադուրիչ կենտրոն, որտեղ կարող են հայտնվել միգրանսների խմբերը: Թուրքերի եւ չեչենների գնալով աճող ֆանակը Կրասնոնում սրա վառ վկայություններից է:

Արտագաղթի արդյունքում Հայաստանի մասամբ ամայացած գյուղերն ու բնակավայրերը ավելի դարձան հող կարող են ստեղծել գաղթականների երկիր թափանցելու համար: Նշենք, որ ըստ ՄԱԿ-ի եւ Եվրամիության սվյալների համաձայնարհային մակարդակով միգրանսների մեծ մասը հենց գյուղացիներ են: Պե՛տ է հիշել, որ միջնադարում Հայկական

լեռնաճխարհի սարածֆում առաջին ֆրդական եւ թուրֆական բնականվայրերը առաջացել են հենց արսագաղթի արդյունֆում ամայացած գյուղերի եւ ֆաղաֆների սեղում: Սխալ կլինի մսածել, որ ժամանակակից Հայասանի Հանրաղետության սոցիալ-սնսեսական վիճակը եւ ֆաղաֆական համակարգը անղայմանորեն այնֆան անընղունելի կլինեն, ասենֆ, թուրֆերի կողմից հալածվղղ ֆրղերի համար, որ նրանֆ կբացառեն իրենց արսագաղթը Հայասան: Եվ ինչֆան ավելի կազասականանա Հայասանը, ինչֆան ավելի իրական կղառնան հայ-թուրֆական սահմանի բացման հնարավղղությունները, այնֆան Հայասանի Հանրաղետությունը սսղղված կլինի ավելի լուրջ մոսենալ միգրացիայի միջազգային հիմնախնղիրներին եւ համաղասասխան իրավական բազա սսեղծել երկրին սղառնացղղ վսանգից խուսափելու համար:

ԻՐԱՆԻ ՄԻՋՈՒԿԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սարգիս Հարությունյան

Իրանի Իսլամական Հանրապետության (ԻԻՀ) շուրջ առկա իրավիճակը եւ ընթացող զարգացումները շարունակում են հանդիսանալ ընթացիկ միջազգային հարաբերությունների կարեւորագույն օբյեկտներից մեկը: Այսօր Իրանի շուրջ են բեւեռված համաշխարհային եւ սարածաւրջանային (Մեծ Մերձավոր Արեւելք) աշխարհափառական այնդիսի գործընթացներ, որոնք իրենց բնույթով հսկայական նշանակություն ունեն *հետսառըղասերագմյան* աշխարհակարգի ձեւավորման եւ համաշխարհային փառականության ժամանակակից համակարգի կառուցման գործում:

Իրանի շուրջ առկա լարվածության «որակական աճ» գրանցվեց, երբ ակտիվ կերպով սկսեց գնմարկվել Իրանի միջուկային ծրագիրը:

Այսօրվա տեղեկատվական դաշտում լայնորեն սարածվում է այն տեսակետը, ըստ որի ներկայիս Իսլամական վարչակարգն է Իրանի «միջուկայնացման» հեղինակը: Իրականում Իրանի միջուկային ծրագիրն¹ իր ակունքներով գնում է մինչեւ ռազմական Իրան: Խնդիրը ծագեց զուտ տեսական հաշվարկներից եւ երկրի էներգետիկ անվտանգությունից: 1970-ական թթ. սկզբին Իրանի կողմից ընդունվեց սեփական էներգետիկ կարողությունների դիվերսիֆիկացիայի մասին որոշումը: Իրանի նավթի ազգային ղառարների գնահատումից հետո (17 մլրդ տոննա), հաշվարկվեց, որ եթե ղառարանվի նավթի արդյունահանման սարեկան մակարդակը (200 մլն տոննա), առաջ Իրանը իր նավթի ղառարները կադառի 2042թ.: Առաջանում էր էներգետիկ անվտանգության ադառովման խնդիրը:

Իրանական միջուկային ծրագրի հիմքում, փաստորեն, կանգնած է Միացյալ Նախանգները: Դեռեւս 1957թ. ամերիկյան «Խաղաղ ատոմ» ծրագրի ւրջանակներում Իրանի եւ ԱՄՆ միջեւ կնքվեց համաձայնագիր միջուկային էներգիայի խաղաղ օգտագործման վերաբերյալ: 1967թ., ըստ այդ համաձայնագրի,

ԱՄՆ-ը, Ասոմային էներգիայի միջազգային գործակալության (ԱԷՄԳ) ֆինանսավորմամբ եւ սեխնիկական աջակցությամբ, Թեհրանում զսնվող «Միջուկային հեռագոսությունների Ամիրաբադի կենտրոնին» (ներկայումս կոչվում է «Ամիրաբադի սեխնիկական փոլեո») մասակարարեց 5 մլժ հզորության միջուկային ռեակտոր եւ «սաֆ խուլց» կոչվող սարքերը լուրսոնիումի առանձնացման համար:

Իրանի միջուկային ծրագիրը նոր թափ սացալ 1970-ական թթ. կեսերից: Միջուկային ծրագրի համակարգման համար 1974թ. Իրանի ռահ Սոհամմեդ Ռեզա Փեիլեիի հրամանով ստեղծվեց Իրանի ասոմային էներգիայի կազմակերպությունը (ԻԱԷԿ), որի ղեկավարը անմիջականորեն ենթարկվում էր ռահին:

ԻԱԷԿ-ի հիմնական գործառնություններն էին.

- Իրանի էներգետիկ կարիքները բավարարելու համար միջուկային էներգիայի օգտագործում,
- միջուկային ռեակտորների ինֆուրույն կառուցման համար անհրաժեշտ սեխնոլոգիաների, սարքավորումների ձեռքբերում,
- միջուկային փակ ցիկլի ստեղծման համար անհրաժեշտ սեխնոլոգիաների ձեռքբերում,
- արդյունաբերական, գյուղատնտեսական եւ բժշկական նոդասակներով միջուկային սեխնոլոգիաների կիրառում,
- ռադիացիայի տարածումից մարդկանց եւ շրջակա միջավայրի ոդաշտանություն:

Այդ ծրագրի նոդասակն էր ողջ երկրով մեկ կառուցել 23 ռեակտորներից կազմված մի ցանց, որը ոդեւ է ոդաշտաս լինեւ ռահագործման 1994թ. ալեյի ֆան 20000 մլժ հզորությամբ: Անմիջադես սկսվեցին բանակցությունները ԱՄՆ-ի, Արեւմտյան Գերմանիայի եւ Ֆրանսիայի հեւ վերոհիշյալ ծրագիրն իրականացնելու համար: 1974թ. ԱՄՆ եւ Իրանի միջեւ կնվեց միջուկային վառելիքի մասակարարման տասնամյա ոդայմանագիր: Նույն 1974թ. ԻԱԷԿ-ի եւ արեւմտագերմանական «Kraftwerk Union» (KWU) ընկերության միջեւ կնվեց հասուկ մի ոդայմանագիր Պարսից ծոցի ափին զսնվող Բուշեւ ֆադափի

մոս (ֆաղափից մոտ 20 կմ հարավ-արեւմուտք, Թեհրանից մոտ 1200 կմ հարավ) PWR (Pressured Water Reactor-«Սեղմված ջրի ռեակտոր») երկու ռեակտորների (1300 մվս հզորությամբ) կառուցման մասին: 1977թ. մարտին ԻԱԷԿ-ի եւ Արեւմտյան Գերմանիայի Տեխնոլոգիաների եւ հեսագոսությունների նախարարության միջեւ կնքվեց հասուկ մի համաձայնագիր, ըստ որի կողմերը ղեկավարում է համագործակցեին ասոմային էներգիայի խաղաղ օգտագործման բնագավառում միջուկային օբյեկտների համատեղ կառուցում եւ օգտագործում, իրանական մասնագետների դաստիարակում Արեւմտյան Գերմանիայում:

1976թ. մարտի սկզբին Ֆրանսիայի նախագահ Ժիսկար դ'Էստենի Թեհրան կատարած այցի ընթացքում կողմերը ստորագրեցին «Արդյունաբերական եւ ճնշաստան բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագիրը, որի շրջանակներում նախատեսվում էր Իրանի տարածքում կառուցել ասոմակայան (ԱԷԿ): Այդ կառուցվածքային ԻԱԷԿ-ի եւ Ֆրանսիական «Framatom» ընկերության միջեւ հեսագայում շարունակված բանակցությունների ընթացքում կնքվեց երկու գործարք Դորուն գետի ափին, Ահվազ բնակավայրի մոտ կառուցել PWR երկու ռեակտոր (յուրաքանչյուրը 950 մվս հզորությամբ, յուրաքանչյուրի արժեքն էր մոտ \$ 2 մլրդ): Զանի որ իրանական միջուկային ծրագիրը ենթադրում էր միջուկային ավարտում ցիկլի (ցանցի) ստեղծում, ադա Փարիզի հետ տարվում էին նաեւ բանակցություններ Ֆրանսիայում ուրանի հարստացման եւ օգտագործված միջուկային վառելիքի վերամշակման համար նախատեսված գործարանների ձեռքբերման շուրջ: 1974թ. ԻԱԷԿ-ը «Eurodif» միջազգային կոնսորցիումից, որի համատեղում էին համարվում Ֆրանսիական «Framatom», իտալական «Enea», իսպանական «ENUSA» եւ բելգիական «Synatom» ընկերությունները, \$ 1 մլրդ-ով ձեռք բերեց Տրիկասան (Ֆրանսիա) բնակավայրի մոտ կառուցվող ուրանի հարստացման գործարանի բաժնետոմսերի 10%-ը: Ընդ որում, Իրանը իրավունք ստացավ գնել այդ գործարանի արտադրանքը, ինչպես նաեւ ծանոթանալ ուրանի հարստացման տեխնոլոգիային: Այդ ամենից զատ, 1970-ական թթ. կեսերին Իրանը բավականին մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում ԱՄՆ-ից միջուկային 8 ռեակտորների գնման հարցում (գործարք

զմահասվում էր \$ 6,8 մլրդ):

Ի հավելումն այդ ամենի Իրանը իրականացնում էր նաեւ իր սարածումն ուրանի հանավայրերի որոնում (այդ բնագավառում Թեհրանը հասկառես հաջողության հասավ Յագո նահանգի Շագանդ շրջանում) եւ դասրասում էր իր մասնագեսներին (նրանք ուսման նդասակով գործուղվեցին ԱՄՆ, Արեւնսյան Գերմանիա, Մեծ Բրիտանիա, Բելգիա, Իսայիա, Ֆրանսիա, Շվեյցարիա եւ Յնդկաստան):

Չնայած այն բանին, որ 1973թ. Իրանը կնեց «Միջուկային զենեերի չսարածման մասին դայմանագիրը», սակայն մի ասր փորձագեսներ (առաջին հերթին աներիկյան) սեսակես եմ հայնում, թե Իրանը արդեն իսկ ասի օրոք սկսել էր փոքր հզորության միջուկային զենեերի սեսղծման ասխասանեները գլխավորադես «Միջուկային հեսագոսությունների Ամիրաբադի կենսրոնում»: Այդ հեսագոսությունները ներառում էին զենեերի նախագծում, ինչդես նաեւ օգսագործված միջուկային վառելիքի դյուսոնիումի վերականգնում (վերանասկում): Ըստ որո սեղեկությունների, միեւնույն ժամանակ (1970-ական թթ. կեսերից մինչեւ իսլամական հեղափոխությունը) Իրանը սկսում է գաղսնի հեսագոսական ասխասանեներ կադված հարսացված ուրանի հես, ինչդես նաեւ սեսղծում է հասուկ խումբ փոքր հզորության միջուկային զենեերի սեսղծման նդասակով: 1976թ. Իրանը \$700 մլն գաղսնի դայմանագիր է կնեում Յարավաֆրիկյան Յանրադեսության (ՅԱՅ) հես սարեկան 1 սոննա «yellow cake» կոչվող հանեանյութի գնման վերաբերյալ: Պարզ չէ, թե ՅԱՅ-ը ինչեան հանեանյութ է մասակարարել Իրանին, մինչեւ որ 1984թ. աֆրիկյան այդ հանրադեսությունը ընդունեց ԱԷՄԳ-ի կողմից հասսասված սահմանափակումները Իրանի հես հանագործակցության առումով, կամ արդյոք հարգե՞լ էր ՅԱՅ-ը այդ սահմանափակումները: Ըստ որո սեղեկությունների, 1988-1989թթ. ՅԱՅ-ը Իրանին մասակարարել է «yellow cake» կոչվող հանեանյութի որո խմբաեանակ: Եվ վերջադես, 1970-ական թթ. վերջին իրանական կառավարությունը ԱՄՆ-ին դիմեց 26,2 կգ հարսացված ուրան գնելու խնդրանով, սակայն այդ խնդրանը չբավարարվեց:

Ընդհանուր առմամբ, մինչեւ իսլամական հեղափոխությունը Իրանը արդեն իսկ կնեել էր 6 ռեակսորի

կառուցման լայնամասշտաբային փորձում եր իր միջուկային ծրագրի համար գնել 12 միավոր սարքավորումներ Արեւմտյան Գերմանիայից, Ֆրանսիայից եւ ԱՄՆ-ից: Բոււեւրում արեւմտագերմանացիների կողմից կառուցվող 1300 մվս-ոց ռեակտորները լայնամասշտաբային փորձում 60 եւ 75 %-ներով, իսկ Աիվազ բնակավայրի մոտ սկսվել էին ֆրանսիացիների կողմից կառուցվելիք երկու 950 մվս-ոց ռեակտորներից (Աիվազի ԱԷԿ) մեկի տեղի նախալայնամասշտաբային աշխատանքները:

Իսլամական հեղափոխությունը գրեթե կասեցրեց իրանական միջուկային ծրագրի իրականացումը: Այսօր մի փաստ 1980-ական թթ. սկզբին Իրանի «միջուկային կարգերը» կրճատվեցին հասնելով 13 հոգու: Սակայն իսլամական աշխարհի «ուժի կենտրոն» դառնալու ռազմավարությունը, ինչպես նաեւ իրանա-իրաքյան լայնամասշտաբային վերակենդանացի Իրանի միջուկային ծրագիրը: Չինաստանի, հետո նաեւ Ռուսաստանի հետ կնքված լայնամասշտաբային համաձայն իսլամական հանրապետության միջուկային ենթակառուցվածքը սկսեց արագորեն առաջ ընթանալ: Այդ առումով ամենամեծ հաջողությունը գրանցվեց 1995թ., երբ կնքվեց Բոււեւրի ԱԷԿ-ի կառուցման ռուս-իրանական լայնամասշտաբային:

Ներկայումս Իրանի միջուկային ծրագիրը գտնվում է բավականին սոցիալական վիճակում կառավարած Մեծ Մերձավոր Արեւելքում ընթացող աշխարհաբաղադրական գործընթացների եւ ռուս-իրանական միջուկային համագործակցության որոշակի սառեցումների հետ: Խոսքը նախ եւ առաջ վերաբերում է Բոււեւրի ԱԷԿ-ի առաջին էներգաբաղադրական շահագործման շարունակական հետաձգմանը, ինչպես նաեւ ռուսական միջուկային վառելիքի մասակարարման հետ կառավարած խնդիրներին:

Ամեն դեպքում իրանական միջուկային ծրագրի հարցը լուծվելու է զլորբալ աշխարհաբաղադրականության դաժնում կառավարած ԱՄՆ «Մեծ Մերձավոր Արեւելք» նախագծի եւ այդ կառավարչությանը աշխարհի «ուժի կենտրոնների» փոխհարաբերությունների հետ:

¹ Եթե «առաջին սերնդի» միջուկային ծրագրեր համարենք ԱՄՆ եւ ԽՍՀՄ միջուկային ծրագրերը, «երկրորդ սերնդի» Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի եւ Ֆրանսիայի, ադա Հնդկաստանի, Պակիստանի, Իսրայելի (ըստ որոշ տեղեկությունների նաեւ Հարավաֆրիկյան Հանրապետության) եւ Իրանի միջուկային ծրագրերը կարելի է համարել «երրորդ սերնդի»:

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԾԱՅՐԱՅԵՂ
ԻՍԼԱՄԻՍՏԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ
(«Զամաաթ աթ-Թաբլիղ»-ը)
Դավիթ Յովհաննիսյան**

Սեղսեմքերի 11-ից հետո ամբողջ աշխարհի ուժադրությունը աննախադեղ կերպով սեւեռվեց մուսուլմանական աշխարհում գոյություն ունեցող զանազան ուսմունքների, ուղղությունների, խմբավորումների, կազմակերպությունների, կրոնազաղափարական համակարգերի վրա: Ընդհանրապես հեթափրության եւ որոշակի սազմադի դրսեւորումներ ի հայտ եկան արդեն 70-ականների վերջին, երբ սեղի ունեցավ իրանական հեղափոխությունը եւ սկսվեց աֆղանական դաշտազուրկ:

Հետագոսողները այդ ուսմունքների եւ կազմակերպությունների սարքերակման եւ դասակարգման բազմաթիվ փորձեր կատարեցին: Նախ ոճանց համար վերջապես դարձավ, որ գոյություն ունեն սուննիական եւ շիական երկու սարքեր իսլամներ, չնայած հենց իրենք սուննիական եւ շիական ուղղությունների ներկայացուցիչների մեծ մասը, մերժում են այն միտքը, որ այս երկու ուղղությունները բաժանված են իրարից անանցանելի դաշտերով:

Ըստ ժամանակակից իսլամի սուննիական ճյուղի* ամենաընդհանուր դասակարգման գոյություն ունեն ավանդական եւ ծայրահեղական ուղղություններ, ընդ որում, երկրորդը ստացավ ընդհանուր անվանում վահաբականություն, ինչը բոլորովին չի համադասասխանում իրականությանը հետեյալ հիմնական դաշտերում. ա) ծագելով սուննիական հանրալիական կրոնա-իրավական մագաղաբից (դորոց, հոսանք) վահաբականությունը (իմֆանվանումը սալաֆիյա) ունի սկզբունքային հակասություններ սուննիական բոլոր մագաղաբների հետ, բ) վահաբականությունից դուրս գոյություն

ունեն բազմաթիվ ուժեղ եւ լավ կազմակերպած սուննիական ծայրահեղական ուղղություններ եւ կազմակերպություններ:

Մի փոքր ավելի մանրամասն դասակարգումը բաժանում է սուննիական իսլամի ներկա հոսանքները մի քանի դասի. ա) «մեղմ» իսլամիզմ, որին լայնորեն կազմակերպությունները իրենց ղայֆարը վարում են քաղաքական միջոցներով եւ չեն դիմում ծայրահեղ ֆայլերի, բ) վերաիսլամականացման հոսանք, որի նպատակն է վերադարձնել մուսուլմաններին իրենց կրոնական գիտակցությունը, ինչը լայն է արտահայտվի կրոնական լայնակարգությունների կատարման միջոցով, գ) «դաստիարակական» ուղղություն, որի ներկայացուցիչները կաղված են իրենց լայնությունների ղեկավարության հետ եւ մարմնավորում են այսպես կոչված «դաստիարակական իսլամը», դ) ինտեգրացիոն ուղղություն, որի ներկայացուցիչները դեմ են իսլամը ժամանակակից լայնացմանին ադապտացնելու բոլոր փորձերին, համարում են, որ ոչ թե իսլամը լայն է հարմարվի ժամանակակից հասարակական կյանքին, այլ հասարակությունը իսլամին, զսնում են, որ լայնական կառուցվածքը կարող է ունենալ միայն մի ձեւ խալիֆայություն, որի մեջ լայն է ինտեգրվեն բոլոր մուսուլմանները, ե) վախարակականություն, որոնք լայնարում են իսլամի սկզբնական (այսինքն Մուհամմադ մարգարեի ժամանակաշրջանի) կրոնագաղափարական մարտության վերականգնման համար, զսնում են, որ մուսուլմանական ումման լայն է գործի այն նույն ձեւով, որով որ գործել է մարգարեի ղեկավարությամբ, քանի որ մարգարեի միջոցով Ալլահը ուղղակիորեն ղեկավարել է նրա կյանքը, հիմնվում են օրենքների միայն Ղուրանից եւ Սուննայից բխեցնելու սկզբունքի վրա, համարում են, որ բոլոր մնացած ուղղությունները աղավաղում են իսլամի էությունը, ինչն անթույլատրելի է եւ որի դեմ լայն է լայնարել բոլոր հնարավոր միջոցներով, զ) ֆունդամենտալիստական ուղղություն, որի ներկայացուցիչները նույնպես լայնարում են իսլամի նախնական մարտության վերականգնման համար, սակայն ձգտում են որոշակիորեն ադապտացնել այն ժամանակակից կյանքի լայնացմանին, զսնում են, որ գիտության նվաճումները եւ նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառումը կնպաստեն ումմայի վերականգնմանը եւ համաշխարհայնացմանը, ի վերջո իսլամը դարձնելով մարդկության միակ կրոնը, համարում են, որ իսլամի

սկզբունքները առավել արդար են, եւ այդ իսկ դասճառով այն վեր է բոլոր ժողովրդավարական, ազասական, սոցիալիսական, համայնավարական եւ այլ գաղափարական համակարգերից:

Բացի այս դասակարգումից, կա եւ մի բաժանման ձեւ, որից օգտվում են բոլոր հեճազոտողները. մուսուլմաններ, այսինքն իսլամ դավանողներ, եւ իսլամիսներ, այսինքն սարբեր սիոդի խմբավորումներ կամ կազմակերպություններ, որոնք, հիմնվելով իրենց Տեսակետից միակ ճիշտ եւ գոյության իրավունք ունեցող արժեքների համակարգի վրա, փորձում են վերցնել իշխանությունը, որդեսգի իրականացնեն իրենց գաղափարները, լուծեն սոցիալական, քաղաքական, սնտեսական հիմնահարցերը համաձայն իսլամի դրոյթների եւ օգտագործելով իրենց երկրում ձեռք բերած իշխանությունը այդ միակ արժեքային համակարգը սարածեն ամբողջ աշխարհում:

Այս ամենի մեջ ճիշտ կողմնորոշվելու համար անհրաժեշտ է հստակ դասկերացնել իսլամի յուրահասկությունը, այն կարելու հասկանիւները, որոնցով այն սարբերվում է մյուս համաշխարհային կրոններից: Իսլամի հիմնարար արժեքներն են միակ եւ միասնական Ալլահը, Ալլահի մարգարեն եւ նրա առաքելությունը, ուման, քանի որ նրանում դրսեւորվել է Աստու կամքը: Շիաների համար հիմնարար արժեքներ են նաեւ իմամ Ալին եւ նրա շառավիղները: Ըստ «Մուսուլման եղբայրներ» արմասական կազմակերպության գաղափարախոս Սայիդ Կուսբի, բոլոր այն մարդիկ, որոնք չեն հավասում Ալլահին եւ նրան, որ Մուհամմադը Ալլահի մարգարեն է, չեն դուրս եկել ջահիլիայի (զգիտության) վիճակից եւ նրանց դեմ դեմ է դայքարել: Իսլամում կան ուղղություններ, որոնց համար հիմնարար է միայն առաջին արժեքը, այսինքն Ալլահը: Այդդիսին է սուֆիական միաբանությունների մեծամասնությունը: Շայրահեղականների համար հիմնարար է երրորդը, այսինքն ուման, որի վերականգնմամբ կվերադարձվի Ալլահի կողմից մարգարեի միջոցով սրված իսկական հավասացյալների արդար եւ ճշմարիտ համակերպությունը: Իսլամի մյուս առանձնահասկությունը բխում է հենց ումայի քազմիմասությունից. այն կանոնակարգում է, կարգավորում, ուղղակի ցուցումներով հրահանգավորում հավասացյալների գործունեությունը կյանքի բոլոր ոլորտներում, սկսած

հասարակական, ֆաղափական, ճնշեսական գործունեությունից մինչևեւ առօրյա կյանքը: Դա արվում է շարիաթի միջոցով, ուսի ղաճահական չեն իսլամիսների ղաճահանջները շարիաթը միակ օրենք դարձնելու վերաբերյալ: Հասկանալի է, որ գրեթե անհնար է որոշակի կրոնագաղափարական ուսմունքի վրա ստեղծված իսլամական կազմակերպությունները բաժանել ֆաղափականի եւ ոչ ֆաղափականի: Նրանք բոլորն էլ ֆաղափական են, ուղղակի իրենց ֆաղափականության դրսեւորումները կարող են լինել շաճարբեր: Իսկ ֆանի որ իսլամի հիմնական հասկացություններից է նաեւ «արդ ուլ-իսլամ» եւ «արդ ուլ-հար» զույգը («իսլամի հող» եւ «ղաճերազմի հող»), ինչը նշանակում է, որ բոլոր ոչ մուսուլմանական շարաճները համարվում են ջիհադի գոճի, աղա համարել նման մղաճակներ հեճաղմդողներին «մեղմ» իսլամիզմի ներկայացուցիչներ անհնար է: Տեղին է մեջբերել ալճիրյան կաբիլների առաջնորդ Սայիդ Սաադիի կարճիր. «Ես չգիճեն մեղմ իսլամիզմ: Դա Արեւմուտի հնարաճ հասկացություն է: Մեղմ իսլամիսը այն է, որ դեռ չի կողմնորոշվել, թե կոնկրեճ ինչ բռնության է դիմելու»: Իսկ ժամանակակից իսլամի լավագույն գիճակներից մեկը ֆրանսիացի մասնագեճ Օլիվեր Ռոյը, այսղես է բնութագրում շարբերությունը «ավանդական» եւ արդի իսլամիսական ուղղությունների միջեւ. «հիմնական շարբերությունը նրանց մեջ այն է, որ եթե առաջինը հրաժարվում է հեռուճացույցից վախեճնալով բերել իր ճուն կորճանարար մողեճնիզմը, աղա երկրորդը նախընճում է ավելացնել հասարակության մեջ հեռուճացույցների թիվը, սակայն մի ղայմանով նա ղեճ է հանողվաճ լինի, որ ինքն է հսկում հեռուճաճարբերը»:

* * *

Մասնագեճների ընդհանուր կարճիրով, բոլոր միջագային իսլամիսական կառույցների նախամայրը 1927թ. Պակիսանում դիաբանդական ուղղության ներկայացուցիչ Մաուլանա Իլիասի (1885-1944) կողմից ստեղծվաճ «Ձամաթ աթ-Թաբլիղ»² (սոռեւ ՁԹ) կազմակերպությունն է: Չնայաճ նրան, որ այն ունի հսկայական թվով անղամներ եւ կողմնակիցներ, ներկայացվաճ է գրեթե ամբողջ աճխարհում եւ չափագանց ազդեցիկ է, նրա գորճունեությունը գրեթե աննկաճ է մնացել: Պաճառն այն է, որ այս կազմակերպությունը շաճ

խիստ կերթով թափցնում է իր իսկական բնույթը: Այս նդասակին են ծառայում նրա բավականին անորՖ կառուցվածքը, ՁԼՄ հետ Եփունից խուսափելը, ինչդես նաեւ կազմակերդւոյան կողմից կասարվող հրադարակումների բացակայւոյունը: ՁԹ-ի կողմից երբեք բացահայտ կերթով որեւէ հետափրրւոյուն կամ Եահագրգռվածւոյուն չի դրսեւորվել փաղափական գործունեւոյան նկասնամբ, ինչը նդասսել է նրան, որ դեսուոյունների օրինադահ մարմինները իմաստ չեն սեսել ալելի մոտ ծանոթանալու այս կազմակերդւոյան գործունեւոյանը: Այն ընկալվել եւ ընկալվում է բացառադես որդես զուտ հոգեւոր միալորում: Համաձայն իր կողմից մեծ ջանքերի Ենրհիվ արմասականացած դասկերացումների, այն աԵխարհիկ հարցերի ոլորտից դուրս է կանգնած եւ ունի հոգեւոր Եարժան համբալ, որի միակ նդասակն է անձի հոգեւոր կասարելագործունը, կրոնական իմնագիտակցւոյան զարգացումը, հալաշի մեջ խորացումը: ՁԹ-ի անդամները միԵտ հայտնի էին իրենց միսիոներական գործունեւոյանը, ասկեսիկ ադրելակերթով, ալկոհոլի, թմրամիջոցների եւ նման սոցիալական այլ արասների նկասնամբ անհանդուրժողականւոյանը: Այս ամենը նդասսել է կազմակերդւոյան ասվածալախ եւ խաղաղասեր կերդարի ձեւալորմանը, որի դասձառով էլ նրա գործունեւոյան իսկական բնույթը եւ նդասակները լուրջ հետափրրւոյուն չեն առաջացրել:

Հասկանալի է, որ նման իրալիձակում հետագոտողները միԵտ լուրջ բարդւոյուններ են ունեցել վասահելի նյութ, իրական ինՖորմացիա ձեռք բերելու հարցում: Բոլոր սլյալները ՁԹ-ի մասին սացվել են կամ այն մարդկանցից, որոնք այս կան այն դասձառով դուրս են եկել կազմակերդւոյունից, կամ էլ ահաբեկչական ակսերին մասնակցած մարտիկների ցուցմունքներից, որոնք կասկածի տակ դրեցին տարածված դասկերացումները կազմակերդւոյան խաղաղ, մեղմ բնույթի մասին:

ՁԹ-ի գործունեւոյան հիմնական նդասակը բխել է այն սդեցիֆիկ դայմաններից, որոնք կային բրիտանական Հնդկաստան գաղութում իր ստեղծման ժամանակաԵրջանում, որ իսլամ դավանողների թիվը զգալի տկոս էր կազմում: 1930-40-ականներին ծավալված Մ.Գանդիի գլխալորած

ազատագրական լայնաբեր ընթացքում մուսուլմանական կազմակերպությունները, որոնցից հասկալի է կարելու էր Մուսուլմանական լիգայի դերը, մրցակցության մեջ մասնակցող ճանաչվածների վրա իրենց ազդեցությունը հաստատելու համար: Այդ ժամանակաշրջանի կոնկրետ լայնաբերությունը կրոնը դարձավ երկու դեպքերի միջև: Այս դեպքերում, երբ կրոնը իմաստով միայն չէր ծառայում, այլ ֆունկցիոնալ կերպով կազմակերպություններ, ջանք ու եռանդ էին խնայում իսլամի, իրենց սեփական, միակ մասնաճյուղը դառնալու ձեռք, այն է սուննիական իսլամի ծայրահեղական մեկնաբանությունը սարածելու համար:

ՁԹ-ն, որը ծնունդ էր առել որդես իսլամական վերածնունդի իր գործունեությունը նվիրած շարժում, վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում դարձել է իսլամական շարժումների շարժիչ ուժը եւ ահաբեկչական ու այլ բնույթի էքստրեմիստական գործողությունների համար ամբողջ աշխարհում մուսուլմանների հիմնական հավաքագրողը: Գրեթե ամենուրեք սարածված լինելով մասնաճյուղում են սուննիականության շրջանակներում ծնված ծայրահեղական գաղափարներ, որոնք վերջին շրջանում իրենց գործնական մասում համարյա նմանվել են վահաբականության ջիհադի գաղափարախոսությանը: Ծայրահեղականության ճանադարհին կանգնած երիտասարդ մուսուլմանների զգալի մասը իրենց առաջին քայլերն արել են մտնելով ՁԹ-ի մեջ: Օրինակ ֆրանսիական հասուկ ծառայությունների գնահատականի համաձայն, այս երկրում ծայրահեղական իսլամի կողմնակիցների մոտ 80%-ը կազմում են ՁԹ-ի միջոցով սարբեր ահաբեկչական կազմակերպություններին անդամագրվածները, ինչը առիթ է սվել մասնաճյուղում անվանել «ֆունկցիոնալ ընդունարան»: Տարբեր երկրներում ահաբեկչության համար ձեռնարկված ՁԹ-ի անդամների ցուցմունքների հիման վրա դարձավ նաեւ այն, որ այս կազմակերպությունն է հանդիսանում նոր գինյալների հավաքագրող, որոնք հետագայում մասնակցում են

ծայրահեղական խմբերի կազմակերպած ահաբեկչական գործողություններին: Գրեթե բոլոր դեղմերում ձերբակալվածները կառաված էին ՋԹ-ի սեղական մասնաճյուղերի հետ: Բրիտանական ահաբեկչության դեմ ղայֆարի կենտրոնի աշխատակիցների վկայությամբ, միայն այս երկրից ՋԹ-ի խողովակով մինչև 1998թ. Պակիստան ուղարկվել են երկու հազարից ավելի երիտասարդներ, որոնք այս երկրի ճամբարներում մարզվել են հետագա գործողություններին մասնակցելու համար: Ուզբեկական իշխանությունները վերջերս մեղադրել են ՋԹ-ին իրենց երկրում ծայրահեղականների հսկողության Տակ գտնվող ճամբարներ մոտ 400 զինյալ սեղափոխելու համար:

Վերջին Երջանում բազմաթիվ նման փաստեր են ի հայտ եկել: Ձիհադի գործին հավասարմության երդում Տալուն նախորդում է ՋԹ-ի սեղական խմբակին անդամագրվելը, որից հետո առավել ակտիվներին չորս ամսով հրավիրում են Պակիստանի Ռայվինդ ֆադաֆի մոտակայքում գտնվող կենտրոն, որտեղ նրանք լրացուցիչ բազմաբնույթ սրենինգ են անցնում: Այստեղ էլ սեղի է ունենում սրանցից առավել աչի ընկնողների հանդիպումը ռազմականացված ծայրահեղական խմբերի ներկայացուցիչների հետ, որի ժամանակ նրանց առաջարկվում է դառնալ այդ խմբերի անդամ եւ նվիրվել ջիհադին: Փաստորեն գոյություն ունի ամուր կաղ ՋԹ-ի եւ Տարբեր ահաբեկչական կազմակերպությունների միջեւ, ինչդիսիք են, օրինակ «ՀարաֆաՏ ալ-Մուջահիդին»-ը, «ալ-Ձիհադ ուլ-Ձադիդ»-ը եւն, որոնք գործելով միասին կազմում են, Բ.Ռ.ահմանի ձեւակերպմամբ, «ջիհադ վարող իսկական մուսուլմանների միջազգային ցանց»: ՋԹ-ն հանդիսանում է նաեւ այսուրեւ կոչված «Կանաչ ինտերնացիոնալի» միջազգային ծայրահեղական ֆունդամենտալիստական կազմակերպության հիմնադիր անդամներից մեկը:

ՋԹ-ն իր գործունեության սկզբնական Երջանում փորձում էր նդասակին հասնել մեդրեսների եւ թաղային մուսուլմանական դորոցների աշխուժացման Ենորհիվ: Սակայն այդ միջոցը արդյունավետ չգտնվեց: ՋԹ-ի հետագա ֆարոզչական գործունեության վրա մեծ ազդեցություն է թողել Պակիստանում ակտիվորեն գործող իսմայիլական ֆարոզչության օրինակը: ՋԹ-ի հիմնադիր ջամբերով ստեղծվեց ֆարոզչության իսկայական համակարգ, որի գործունեության

հիմքը Երջող միսիոներներն են կազմում: 8-10 մարդուց կազմված, որեւէ կրոնական կրթություն չունեցող միսիոներների խմբերը Երջում են դմնեդուռ քարոզելով իրենց կրոնական գաղափարները, օգնելով մարդկանց իրենց սոցիալական խնդիրների լուծման մեջ, իրենց ասկեսական կեցվածքով Եահելով նրանց վստահությունը եւ հարգանք: Հոգեւոր կրթություն չստացած, բայց իրենց առաքելությանը բացարձակ նվիրումով ծառայող այս մարդիկ ամիսներով ճանադարհներ էին կտրում-անցնում, դիաքանդության գաղափարների տարածման նդասակով բազմաթիվ ընտանիքներ մտնում: Հիմնական գաղափարը մեկն է. իսլամը ղետ է դուրս մղի բոլոր մնացած կրոնական եւ գաղափարական ուսմունքները, որից հետո կիստատվի ումման միակ արդար եւ Ատտո կամիին համադատատիսանող համակեցության ձեւը: Մաուլանա Իյասի դատկեացմամբ, կրոնի գործնական կիրառումը Եատ ավելի կարեւոր էր եւ առաջնային կրոնական եւ հավատի հարցերում տեսական գիտելիքներ ունենալուց: Այս մոտեցումն ադատուցեց իր արդյունավետությունը ՁԹ-ի մեջ հավաքագրելով սկզբնական Երջանում հազարավոր, իսկ ներկայումս հարյուր հազարավոր նոր անդամներ:

Իյասից հետո ՁԹ-ի առաջնորդ դարձավ նրա որդին Մուհամմադ Հուսուֆը (1917-1965), որը կարողացավ ՁԹ-ին միջազգային բնույթ հաղորդել, իսկ հետագայում նրան նույնդես փոխարինեցին նույն ընտանիքի ներկայացուցիչները: Արդեն 1960-ական թթ. ՁԹ-ն տարածվում է Արեւմտյան Եվրոդայի եւ հյուսիսային երկրների մեծամասնությունում, ամբողջ Ասիայում, ինչդես նաեւ այնդիսի երկրներում, որտեղ գործնականում իսլամ դավանողներ չեն եղել, օրինակ Գադոնիայում:

ՁԹ-ի գործունեությունը ներկայումս տարածվում է նաեւ նախկին Խորհրդային Միության մուսուլմանական հանրադեսություններում: Բազմաթիվ փատեր կան, որոնք վկայում են այն մատին, որ այն երկրներում, որտեղ վահաքականության ճանադարհը հնարավոր է եղել փակել, նրան փոխարինելու է եկել ՁԹ-ն: Մաուլայն Արաքիայի կողմից ՁԹ-ի ֆինանտավորման մատին վկայող փատերը ցույց են տալիս նաեւ, որ վահաքականները սերտ համագործակցություն են հատատել ՁԹ-ի հետ ոչ միայն գաղափարական, այլեւ գործնական ոլորտներում:

Անուժես, մենք հեռու ենք իսլամ դավանող, սակայն մյուս արժեքային համակարգերի գոյության իրավունքը ճանաչող հավասարակշռված ՋԹ-ի կամ նման ծայրահեղական կազմակերպությունների անդամների հետ նույնացնելուց: Երես է նաեւ, որ այդ ծայրահեղական կազմակերպությունների գործունեությունը որոշակիորեն ղափարկուհան է իր վրա ճնշող ուժերին, ինչը նրանց, այնուամենայնիվ, չի արդարացնում:

* Քանի որ ներկա հոդվածի հիմնական առարկան «Ջամաաթ աթ-Թաբլիդ» ծայրահեղ իսլամիստական կազմակերպությունն է, որն իրեն համարում է սուննիական իսլամի հետեւորդ, ուստի այստեղ քննարկվում է միայն սուննի ուղղության հետ կապված դասակարգումը:

¹ Այս տերմինը չի թարգմանվում, քանի որ բազմաճանակ է. կրոնական համայնք, մուսուլմանական հասարակություն, մուսուլմանական հասարակարգ, կարճ այն մարդկանց միասնությունը, որոնք դավանում են իսլամ:

² «Թաբլիդ» արաբերեն նշանակում է «սեղեկացում», «հայնում»:

ՁԻՅԱԴԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՇՈՒՐՁ

Արսփ Փաճայան

Միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից փուլում իսլամի հարաճուն ֆաղափականացման հետեւանով *Ձիհադ* սերմինն ավելի հաճախ է սկսել հայսնվել ինչդես ֆաղափագիսական ուսումնասիրություններում ու մամուլում, այնդես էլ իսլամական ֆաղափական եւ կրոնական ուղղությունների ու հոսանքների հայեցակարգերում:

Ընդհանուր առմամբ, ֆաղափական, հասարակական, մասամբ նաեւ գիսական շրջանակներում *Ձիհադ* հասկացությունը մեկնաբանվում է թերի կերդով, շեճարդվում է միայն ոչ մահմեդական աճխարհի նկասմամբ դասերազմի եւ խաղաղության հարցը իսլամի սեսանկյունից: Մինչդեր *Ձիհադի* հայեցակարգը շաս ավելի սարողունակ է եւ նճանակում է նաեւ լուրջ դայքար ինչդես սոցիալական, սնեսական եւ մճակութային ամեմասարբեր խնդիրների լուծման, այնդես էլ անհասի հոգեւոր աճխարհի կասարեւազործման ուղղությամբ:

Ձիհադն իսլամական աճխարհընկալման յուրահասուկ ձեւ է: Իսլամական աճխարհի ֆաղափական եւ կրոնական չափավոր ու արմասական հոսանքները սնվում են *Ձիհադի* դրույթներով: Միեւնույն ժամանակ այս հայեցակարգը դարձել է իսլամական ահաբեկչության շարժիչ ուժը, դրա գաղափարական հիմքը:

Ձիհադ սերմինի նճանակությունը բավական լայն ընդգրկում ունի: Այն սարբեր մեկնաբանությունների է արժանացել մահմեդական գործիչների ու սեսաբանների կողմից: Բազմազան եւ հակոսնյա են սեսակեճները *Ձիհադի* իրագործման ուղիների, մեթողների եւ նճանակության մասին:

Ձիհադ բառը ծագում է արաբերեն *jhd* արմասից, որ նճանակում է *ջանքեր գործարել, ձիգեր թափել, դայքարել*: Իրավական-կրոնական սեսանկյունից *Ձիհադը* ասծո հավասփի նվիրյալների կողմից գործարդող բազմաթիվ միջոցների համալիր է: Այս առումով ուճագրավ է իսլամի սուրբ գրի Ղուրանի, հեճեւյալ այաթը. «Դուք հավասում եք Ալլահին

եւ նրա առաջալիւն եւ յայտարարելով ընծայաբերում եւ հանուն Ալլահի ձեր ունեցվածքն ու կյանքը: Դա երջանկություն է, եթե դուք դա երբեւէ հասկանում եք» (Սուրաթ աս-Սաֆ, 61;11):

Ջիհադ հասկացությունը ձեւավորվել է Մուհամմադ մարգարեի ֆարզության Երջանում եւ կաղված էր նոր հավաստի գաղափարախոսության հետ: Այն առաջին հերթին նշանակում էր հրաժարվել թուրքերից հոգուս մոնոթեիզմի: Իսլամի վաղ Երջանում *Ջիհադն* առավելապէս փրկության, քան գործողության հայեցակարգ էր:

Իսլամի հաղթանակից եւ խալիֆայության ստեղծումից հետո *Ջիհադի* սկզբունքը դարձավ ղեկավար գաղափարախոսության ամենակարեւոր սարրերից մեկը, որը նորադարձ մահմեդականներին մղում էր աշխարհով մեկ տարածել իսլամը եւ ստեղծել համաշխարհային իսլամական ղեկություն:

Ջիհադն ամրագրված է Ղուրանով եւ հադիսներով: Այս հայեցակարգն իսլամական իրավական դասական դրոյրոցների կողմից համակարգվեց խալիֆայության կայացումից հետո: Մշակվեցին *Ջիհադի* թե՛ տեսական եւ թե՛ գործնական կողմերը: Իսլամական իրավունքի մեջ թույլատրվում էր ղաւտերազմի միայն մի տեսակ *Ջիհադը*, որի նմանակը իսլամի առաջնության ղաւտերազմի սկզբունքը էր: Դրանում շեշտադրված էր շարունակական ղաւտերազմի սկզբունքը. իսլամը մարտնչելու էր մինչեւ աստի խոսքը երկրի վրա հաստատելը:

Ջիհադն իսլամական համայնքի հիմնական ղաւտերազմի սկզբունքներից մեկն է: Ղուրանում նշված է, որ ասված կների նրանց մեղքերը, ովքեր ջանացել են հանուն աստի եւ դրախտ կառաջնորդի նրանց: Իսլամական դավանաբանության մեջ *Ջիհադը* շարունակական ղաւտերազմի կարգավիճակ է նաեւ հեթանոսների ու անհավաստների դեմ, քանի որ իսլամն անգիջում է բազմաստվածության եւ աթեիզմի հարցում: Ուշագրավ է *Ջիհադի* մոտեցումը մոնոթեիստների քրիստոնյաների եւ հրեաների նկատմամբ: Ղուրանում նրանք հիշատակված են որպէս *աիլ ալ-ֆիթաբ*, այսինքն Գրոց ժողովուրդ եւ միջակա տեղ են զբաղեցնում մահմեդականների եւ հեթանոսների ու անհավաստների միջեւ: Այլակրոնության հարկ կամ ամենամյա գլխահարկ *ջիզյա* վճարելու դեմքում մոնոթեիստները կարող էին

ազատվել *Ջիհադի* սղառնալիփից մահմեդական համայնփի կողմից ստանալով հովանավորյալի հասուկ կրոնական կարգավիճակ *աիլ ալ-զիմմի*: Միայն այդ դեռփում նրանց կթույլատրվե՛ր դավանել սեփական կրոնը, կերաճխավորվե՛ր նրանց կյանքը, ազատությունը, ունեցվածփի անձեռնմխելիությունը:

IX-X դարերում *Ջիհադ* հասկացությունը ստացավ նոր բովանդակություն: Ձեւավորվեց *Ջիհադի* բարձրագույն ձեւ հոգեւոր *Ջիհադ* (կամ *մեծ Ջիհադ*, *ներքին Ջիհադ*) հասկացությունը, որ նշանակում է ներքին ինքնակասարելագործում, ղայքար սեփական արտաների եւ սխալների դեմ:

Հիմնվելով վերը նշված սկզբունքների վրա *Ջիհադը* օտար մասնավորադէս եվրոդական լեզուներով թարգմանվել է «սրբազան դասերազմ», որն արտահայտում է սերմինի միայն իրավական-կրոնական նշանակությունը: Մինչդեռ մահմեդական ժամանակակից տեսաբաններից աստի կարծիքով *Ջիհադը* «սրբազան դասերազմ» թարգմանելը ճիշտ չէ, որը կարված է Արեւմուտքում իսլամի ոչ ճիշտ ընկալման հետ: Իսլամը գիտակցվել է որդէս «սրի կրոն», նստնացվել է նրա խորհային հոգեւոր նշանակությունը, աղճատվել իմաստը: Մահմեդական հեղինակների մի զգալի մասի կարծիքով միջազգային լրատվամիջոցների եւ քարոզչոյան միջոցով Արեւմուտքը ձգտում է իսլամը ներկայացնել որդէս մարտնչող եւ դաժան կրոն, իսկ *Ջիհադը* որդէս աճխարհի խաղաղությունը խաթարող հանգամանք: Իրականում *Ջիհադը* լայն հասկացոյուն է եւ «խորհրդանշում է իսլամի վեհ ուսմունքը»:

XX դարի մահմեդական տեսաբան Աբուլ Ալա Մաուդուդին «Դեդի իսլամի ճանաչումը» գրքում նշում է, որ *Ջիհադը* բացառադէս դաճտդանողական բնույթ ունի: Եթե որեւէ իսլամական դէտոյան դեմ ագրեսիա է իրականացվել, եւ նա ի վիճակի չէ դիմագրավել այն, ուրեմն հարեւան իսլամական դէտոյունների, ինչդէս նաեւ ողջ աճխարհի մահմեդականների դարտն է աջակցել այդ երկրին:

Մահմեդական իրավագէտների մեծ մասը գտնում է, որ ժամանակակից իսլամական *ազգ-դէտոյան* օրջանակներում *Ջիհադը* ունի բացառադէս դաճտդանական նշանակոյուն արտաքին հարձակման եւ ներքին կործանարար

գործողությունների դեմ: Իսլամական աշխարհընկալմանը բնորոշ են թե՛ լուսավորչական, թե՛ խաղաղությունը: Ըստ այդմ, *Ջիհադը* արդարացված է, երբ մահմեդականներին վսանգ է սղառնում: Ուշագրավ է, որ մահմեդականներն իրենք չդիմադրում են սկսված լուսավորչական գործողություններ կամ էլ ագրեսիա իրականացնում: Այս կառավարչությանը հաճախ է մեջբերվում Ղուրանի հետևյալ այսքը. «Պատերազմե՛ք հանուն աստուծո նրանց դեմ, ովքեր իրենք են լուսավորվում ձեր դեմ, սակայն նախահարձակ մի եղեք: Ալլահը չի սիրում ագրեսորներին» (Սուրաթ ալ-Բակարա», 2;186):

Զգալի հետախույզություն է ներկայացնում նաեւ *Ջիհադի* հոգեւոր նշանակության վերհանումը ժամանակակից փուլում: Մահմեդական տեսաբանների կարծիքով իսլամ դավանողները հոգեւոր կյանքում կատարելության բարձրագույն աստիճանի եւ մահաբերական կարող են հասնել ներքին *Ջիհադի* միջոցով: Նրանք լուսավորվում են զանազան կյանքի բոլոր փուլերում՝ լուսավորվելով թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին ուժերի դեմ:

Խիստ հակադիր են *Ջիհադի* վերաբերյալ իսլամական արմատական տեսակետները: Սաուդյան Արաբիայի Իմամների եւ ֆարոգիչների ինստիտուտի գիտական հանձնախմբի հրատարակած «Շարիաթական եւ արաբական գիտությունների հետազոտման ծրագրեր» գրքում *Ջիհադը* բացառապես սահմանված է որպես զինված լուսավորչական ծեղ, որը մահմեդականների համար լուսավորչ է: Նշված են *Ջիհադի* նպատակներն ու շարժիչ ուժերը: *Ջիհադի* լուսավորչական ուղղված է անհավատների եւ հեթանոսների դեմ, որոնց թվին են դասվում նաեւ քրիստոնյաներն ու հրեաները, ինչպես նաեւ վախճանականության տեսանկյունից իսլամի դրույթները խախտած մահմեդականները:

Ի դեպ, իսլամական արմատական հոսանքներից մեկի վախճանականության, որդեգրած անեմակարեւոր սկզբունքներից մեկը *թափառումը*, «անհավատության» մեջ մեղադրում է նաեւ մահմեդականների, որոնք, առերես նվիրված լինելով իսլամին, թափառում են իրենց անհավատությունը: Դրանք կարող են լինել իսլամի մեջ նորարարություն ներմուծողները, որոնց դեմ լուսավորչ է *Ջիհադը* մղել սղանել կամ դատադատել:

Այս առումով ուշագրավ է «Հիզբ ալլահ» կրոնափոխական կազմակերպության գլխավոր ֆարսուղար

Սեյիդ Հասան Նասրալլահի ելույթներից մեկի հետեւյալ հասկածը. «Մենք նորից ու նորից ենք ընդգծում, որ արյունը կոփում է սուրը, այն միտք հաղթել է սրին եւ ավերել ու կործանել բոլոր շրթաններն ու կաղանկները Մենք մեր հարգանքն ու երախտագիտությունն ենք հայտնում բոլոր մոզահիդներին, որոնք զոհաբերել են իրենց հոգիները եւ ներդրել իրենց ծաղկուն երիտասարդությունը տայֆարի եւ Ջիհադի մեջ»:

2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչական գործողություններից հետո մահմեդական աշխարհում հայտնի կույր մսածող Համմադ Ռախս ալ-Ռախը, ելույթ ունելով արաբական հեռուստատեսությամբ, մահմեդական աշխարհին մեղադրեց հանցավոր ԱՄՆ-ին ցավակցություն հայտնելու համար: Նա մասնավորապես ասաց. « դուք նվաստացրիք իսլամը, քանի որ թերացաք հիշել, որ Ջիհադը սրբազան լուսեղբայրը, իսլամի գլխավոր դոգման է»:

Ռուսաստանի Ղազնուքյան մահմեդականների գերագույն մուֆթի Շեյխ ուլ-իսլամ Թադլաթ Թաջուդդինի կարծիքով իսլամական արմատականները աղավաղում են *Ջիհադի* նշանակությունը: Իրականում *Ջիհադ* ասելով նախելառաջ լուսեղ է հասկանալ մեծ *Ջիհադը* այն մեծ ճակատամարտը, որ յուրաքանչյուր մահմեդական լուսեղ է մղի իր ներսում, իր արատների եւ կրքերի դեմ:

Պես է նշել, որ Ղուրանում բռնության նկատմամբ երկիմաս դիրքորոշում կա: Մի կողմից ճնշումը թույլի նկատմամբ դասադասվում է, նշվում է, որ մահմեդականները լուսեղ է կռվեն միայն ինքնադատաբանության համար, որ իսլամը չի դատարարում: Մյուս կողմից Ղուրանի շահ ալ-թաբեր արդարացնում են լուսեղբայր վարելը հնազանդեցնելու եւ իսլամը սարածելու նպատակով:

Այստիպով, *Ջիհադի* հայեցակարգի արմատական մոտեցումը իսլամադավաններին մղում է սարածել արմատական իսլամը եւ ստեղծել համաշխարհային իսլամական կառավարում, որը լուսեղ է առաջնորդի բացառապես *Շարիաթի* օրենքներով: Իսլամական արմատականներն օգտագործում են *Ջիհադի* հայեցակարգը ահաբեկչական գործողություններն ու բռնությունները հիմնավորելու համար: Մինչդեռ դասական իմաստով, *Ջիհադ* նշանակում է տայֆարել հանուն իսլամի

ինքնադատարարության:

Հարկ է նշել, որ *Ջիհադի* հայեցակարգի բազմակողմ ուսումնասիրությունը կարելու է Հայաստանի արտաքին քաղաքականության շեղանկյունից: Ղարաբաղյան հակամարտության շրջանակներում իսլամական առանձին արմատական ուժերի կողմից *Ջիհադի* սկզբունքը կարող է օգտագործվել ի դատարարություն մահմեդական Ադրբեջանի: Չնոռանանք, որ անկախություն ձեռք բերելուց հետո Ադրբեջանը մշտադեպ ընդգծում էր իր դատարարությունը իսլամական աշխարհին ձգելով Լեռնային Ղարաբաղի հարցում սահմալ մահմեդական շրջանակների աջակցությունը: Պատերազմական գործողությունների թեժացմանը զուգահեռ Ադրբեջանում հաճախ էին տուրք տալիս հակամարտության կրոնական կողմի շեղանկյունը: 1992թ. հունիսին Բաքվի ռադիոն կոչ արեց դատարարական մակարդակով «սրբազան դատարար» *Ջիհադ* հայտարարել հայերի դեմ: Ադրբեջանը փորձեց դատարարական մեջ ներգրավել մահմեդական երկրներից հավաքագրված վարձկանների: Բայց ադրբեջանցի դիվանագետներին չհաջողվեց Ղարաբաղյան հակամարտությունը վերածել համամահմեդական խնդրի:

Սակայն զգոնությունը այս հարցում երբեք էլ ավելորդ չէ:

ԱՐԵՎՍՈՒՏՔԻ ՎԱԽՃԱՆԸ

Պատրիկ Բյուրեներն

*ԱՄՆ նախագահներ Նիխոնի եւ Ռեյգանի
խորհրդական,
1992 եւ 1996 թվականներին Հանրադատական
կուսակցությունից
ԱՄՆ նախագահի թեկնածու Պատրիկ Բյուրեներնի
«Արեւմուտքի վախճանը» գիրքը, որ տպագրվել է 2002թ.,
մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել գիտական եւ
հաղափական շրջանակներում: Ստրել տպագրում ենի
մի հասված այդ գրքից:*

ԱՄՆ ֆաղափացիների մեծ մասը դեռեւս իրեն համարում է
ֆրիսոնյա: Սակայն, ներկայիս գերիշխող մշակույթը ճիշտ կլինի
կոչել հետֆրիսոնեական կամ նույնիսկ հակաֆրիսոնեական,
քանզի նրա փառաբանած արժեքներն էությամբ հակադիր են
ֆրիսոնեական ուսմունքին: Սեֆա, փառք, փող, իշխանություն.
ահա նոր ասվածները նոր Ամերիկայի...

Բայց ինչդիսին են Արեւմուտքի վերածննդի հեռանկարները:

Ազնվորեն ասեմք կամխագուժակուններն այնքան էլ
լավատեսական չեն: Միանգամայն հավանական է, որ
մարդկությունն ադրում է հինգ դար առաջ սկսված
ողբերգության վերջին արարը: Այն ժամանակ ֆրիսոնությունը,
որ բաժանվել էր ուղղափառության եւ կաթոլիկության, Ռեֆոր-
մացիայից ցնցված դուրս «ժայթեց» Եվրոպայի սահմաններից
ու նեւվեց նվաճելու աշխարհը: 18-րդ դարից սկսած նոր էլ
ավելի լուրջ մարտահրավեր նեւվեց ֆրիսոնությունը եւ նրա
սեղծած մշակութային ու ֆաղափական կարգերին: Վուլտերն իր
նամակներն ավարեց հեռեւյալ արտահայտությամբ. «Ոչնչացրեմ
այդ նողկամիդ» նկատի ունենալով եկեղեցին: Դիդրոն
հայտարարեց. «Մարդկությունը չի ազատագրվի, քանի դեռ

վերջին թագավորը խելդամահ չի արվել վերջին դարի աղիմներով»: Ռուսոն ավելացրեց. «Մարդն ազատ է ծնվել, բայց այսօր նա շղթայված է»:

Ֆրանսիան ականջալուր եղավ «թուղթ մոտոզների» կոչին: Միադեպությունը սաղալվեց: Եկեղեցին ունեզրկեցին ու թալանեցին: Բանականությունը հաղթանակեց հավաստին եւ հանգեցրեց կոտորածների, ահաբեկչության ու դիկտատուրայի, ինչդեպ նաեւ քառորդ դար սեւած համաեվրոպական դաշտազմին, որից Ֆրանսիան դուրս եկավ ուժազրկած եւ մասնազկած:

Հետո ի հայտ եկավ Դարվինը հայտարարելով, թե մարդը էվոլյուցիայի, այլ ոչ թե ասվածային արարման արդյունք է: Մարտը կրոնն անվանեց «ափիոն ժողովրդի համար», իսկ Նիցեեն հանդգնություն ունեցավ այս շղթան հասցնելու իր սրամաքանական ավարտին. «Ասված մեռած է... եւ մեմ եմ մրան սղանել»: «Եթե Ասված մեռած է, ուրեմն ամեն ինչ թույլատրելի է»: ասում է Այլոսան «Կարամազով եղբայրներ»-ում: Եթե Ասված մեռած է, աղա սրամաքանությունը մեզ հանգեցնում է հեեեյալ եզրակացությանը. քրիստոնեությունը կեղծիք է, դորսաբույծ դասակարգի հնարանք եւ դարեր արունակ խաբեության, մարդկային արժանաղասվության ու առաջընթացի դեմ ռճիր գործելու համար արժանի է անհաղաղ վերացման: Արմասախիլ անելով քրիստոնեությունը մեմ կզնամք բանականության ու գիտության հեեեկից եւ երկրի վրա կսեղծեմք բոլոր հնարավոր հասարակարգերից լավագույնը, կբարենորոգեմք ու կկասարելագործեմք այս միակ աշխարհը, ուր մեզ բախտ է վիճակվել աղբել:

Բայց եթե քրիստոնեությունն է ծնել արեւմտյան քաղաքակրթությունը եւ ընկած է մրա քաղաքական ու բարոյական կարգերի հիմքում, կարող է, արդյոք, Արեւմուտքը սանել քրիստոնեության կորուստը: Եթե այդ կրոնը մեռնի, աղա ինչդիսի՞ հավասամք, ինչդիսի՞ միավորիչ սկզբունքներ, ինչդիսի՞ բարոյական հեղինակություններ կկարողանան փրկել Արեւմուտքը: Ի՞նչն է առհասարակ Արեւմուտքին բացառիկ դարձնում: Այդ ի՞նչ կաղբեր են միավորում մրա ազգերին ու ժողովուրդներին:

Մեկը կարող է ասել ռասայական համերաշխությունը: Բայց անցած հինգ հարյուր տարիները լի են եվրոպացիների

միջեւ արյունալի կռիվներով, իսկ Առաջին ու Երկրորդ աշխարհամարտերը հանրագումարի բերեցին այս խելահեղությունները: Բացի դրանից, Ամերիկան արդեն այսօր բազմազգ Պետություն է, իսկ Եվրոպայի երկրներն այդդպիսին կդառնան վաղը:

Արահամ Լինկոլնն ասում էր, որ ժողովրդին միավորում են «հիշողության միսիկական ակորդները»: Բայց հարցրե՞ք անգլիացուն, ֆրանսիացուն կամ լեհին՝ միավորում են նրանց այդ «միսիկական ակորդները» գերմանացիների կամ ռուսների հետ: Երբ ամերիկացիները վերհիշում են իրենց Պատերազանը, մի մասը հիանում է նրա վեհությամբ, իսկ մի մասն էլ ղոնդում է, թե այն լի է չարագործություններով եւ ամոթալի գործերով: Իսկ այն Պահից, ինչ Ամերիկան ու Եվրոպան բացել են սահմանները ժամանակին իրենց կողմից գաղութացված եւ կեղեքված երկրների միլիոնավոր բնակիչների համար, «հիշողության միսիկական ակորդներն» ավելի շուտ բաժանում, քան միավորում են մարդկանց:

Մնում է եւս մեկ խոսք միավորիչ ու ժողովրդավարությունը: Բայց այն մեզ սլյալ դեղին է քավարում: Ամերիկացիների մեծ մասը թափ ունի, թե ով է ինչդեպ է կառավարում մյուս ժողովուրդներին: Համընդհանուր հավասար ժողովրդավարության հանդեպ չափազանց թույլ է, որդեսգի աղաչողի Արեւմուտքի համար երկրագնդի մյուս շրջանների աջակցությունը: Ժողովրդավարությունը մնացյալ ազգերի մեծ մասի համար ընդհանուր հասկացություն է ուղղված մտքին, այլ ոչ թե սրտին: Մարդիկ դառնան են կռվել եւ մեռնել ընդհանրի, ընկերների, հավատի, երկրի, ազատության, բայց ոչ ժողովրդավարության համար:

Ժողովրդավարությունը բավական չէ: Եւրոպացի էր Յեյթսը, երբ ասում էր, որ հավատի մեռնելու հետ «ամեն ինչ խորհակվում է, եւ կենսոնն անհնար է դառնել»: Հավանաբար, ինչդեպ դաստիարակում է ցանկացած փառաբանության հետ, Արեւմուտքի ժամանակն իրոք սղառվելու վրա է. նրա վախճանը կանխորոշված է իրողություններով, եւ արդեն ոչ մի իմաստ չունի «հիվանդին» նոր դեղամիջոցներ կամ ցավոտ դոզեր տրամադրել: Խնամառուն մահանում է. այստեղ արդեն ոչինչ անել չես կարող: Նրան կարող են փրկել միայն հավատի վերածնունդն ու «համընդհանուր զարթոնքը»: Արեւմուտքի մարդը

չի անհետանա, բայց վաղ թե ուժ երկրագնդի վրա նրա ներկայությունը կդադարեն նկատել:

* * *

Մենք մեծացել ենք համոզված լինելով, որ «սառը» դաժնաբանությունը հաղթելու ենք: Մեզանից ֆյերը դասկերացում ունեին, թե որքանով է թույլ կամ ուժեղ հակառակորդը, եւ միայն առանձին անհասներ կանխատեսեցին 1989թ. անտրաստիլի եւ սրընթաց «գահավիժումը»: Սակայն մենք հավասում էինք մեր հաղթանակին, հավասում էինք, որ կհաղթահարենք թե՛նա՛մ, եթե ունենամք բավարար կամք, ինքնավստահություն եւ եթե զգնվի արժանի առաջնորդ:

Մշակութային հեղափոխությունն այնքան առաջընթաց աղբյուր է, որքան համայնավարների մոտ չէր ստացվում: Վերջիններս իրենց անկումից արդեն երկու սերունդ առաջ դադարել էին Արեւմուտքում համակիրների համալրում ստանալ: Իսկ մշակութային հեղափոխությունը մինչ այսօր էլ նոր կողմնակիցներ է հավաքագրում: Ժողովրդավարությունը միայնակ անկարող է հաղթահարել նրան, ֆանգի անդաճողան է մի գաղափարախոսության հանդեպ, որը կողմնորոշված է նոր վերնախավի, նոր հավասի եւ նոր աշխարհակարգի միջոցով ժողովրդավարության կերտափոխմանը:

Երբ գաղափարախոսությունն է իշխում հասարակությունում, նրան կարող է արմատախիլ անել միայն գերազանցող ուժը կամ էլ գերազանցող գաղափարախոսությունը: Հավասին կարելի է հաղթել միայն հավասով: Իսկ Արեւմուտքի համար ինչպիսի՞ ալյուրներով կարող է լինել ֆրիսոնությունը: Էլիոսն ասում էր. «Քաղաքական իմաստասիրությունը շատ բան է ընդօրինակել բարոյագիտությունից, իսկ բարոյագիտությունը կրոնական ձեռնարկություններից, ուստի միայն այդ ձեռնարկությունների ակունքներին վերադառնալու միջոցով կարող ենք հույս ունենալ, թե աշխարհ կգա մի հասարակական կառույց, որը նույնիսկ փլուզման եզրին զգնվելու դեպքում չի արհամարհի իրականության անխախտ օրենքները»:

Բայց եթե ֆրիսոնությունը կորցրել է իր գրավչությունը, եթե նա «այն ընտրությունը չէ», ապա հեղափոխությունը կարագացնի իր ընթացքն այնքան ժամանակ, քանի դեռ մենք

չենք բախվել իրականության «դաշին»: Գուցե ճիշտ էր Սիրիլ Զոնովին, երբ կես դար առաջ գրում էր. «Նաեւ արեւմտյան այգիներում են արդեն հանգչում լադերները...»:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲԱՐԵԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ... 1	
Հրանտ Տեր-Աբրահամյան ՊԵՏԱԿԱՆԱՄԵՐԺ, ԹԵ՞ ՊԵՏԱԿԱՆԱՍՏԵՂԾ ԱԶԳ 2	
Դավիթ Մելիք-Նազարյան ՀԱՅ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԻՍՔԵՐԻ ՎԵՐԱՆԱՅՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 10	
Գագիկ Տեր-Հարությունյան ՄԻԱԲԵՎԵՐՈՒ, ԹԵ՞ ԲԱԶՄԱԲԵՎԵՌ ԱՇԽԱՐՀ 16	
Սեւակ Սարուխանյան «ՀԱՐԱՎ-ՀՅՈՒՄԻՍ» ՄԻԳՐԱՑԻԱՆ ԵՎ ԴՐԱ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ 23	
Սարգիս Հարությունյան ԻՐԱՆԻ ՄԻՋՈՒԿԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ 30	
Դավիթ Հովհաննիսյան ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԾԱՅՐԱՅԵՂ ԻՍԼԱՄԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ 36	
Արաբս Փառայան ՋԻՂԱԴԻ ՀԱՅԵՑԱԿԱՐԳԻ ՇՈՒՐՋ 45	
Պասրիկ Բյուլենեն ԱՐԵՎՍՈՒՏԶԻ ՎԱԽՃԱՆԸ 51	

*Շաղիկի վրա տասկերված է
Օձաբերդը (Կիլիկիա, XIII դ.)*

Հայաստանի
Հանրապետական կուսակցության հրատարակություն
Խմբագրական խորհուրդ
Երեւան, 375090, Մելիք-Աղամյան 2: Հեռ. 58 04 91, 58 04 83:
Էլ. փոստ hanrapetakan@hkk.am:
Հիմնադիր Հայաստանի Հանրապետական կուսակցություն:

Թուղթը օֆսեթ, ֆորմատը 70^x108 1/16:
Պայմանական 3,5 մամուլ: Տղաբանակը 1000:
Տառատեսակը «Arial Armenian» եւ «Vs Helvetica»:
Վկայական ՕՄՍ 000176:
Տղագրվել է «Ամարաս» տղարանում: